

821.301

Udskoy. V. 1063/10.

A MAGYAR TÁJ- ÉS NÉPISMERET KÖNYVTÁRA
SZERKESZTI: GYÖRFFY GYÖRGY

10.

612405

Adatok a tanyakialakulás kérdéséhez

(A „telek” és a magyar tanya középkori gyökerei)

IRTA
BELÉNYESY MÁRTA

MTA
KIK

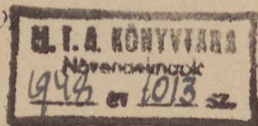
BUDAPEST 1948

NÉPTUDOMÁNYI INTÉZET

821301

Az értekezés a „Dissertationes Facultatis
Philosophicae Universitatis Scientiarum
a Fundatore Petro Pázmány Nominatae.
Bölcsészeti Értekezések“ 12. számaként
is megjelent a Magyar Központi Híradó Rt.
jóvoltából.

MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

Felelős kiadó: Belényesi Márta

37390. — Magyar Központi Híradó Rt. (Rádió) nyomdája. Felelős vezető: Vézner Géza

ELŐSZÓ.

Az a messzemenő következtetések levonásával járó harc, mely már évtizedek óta folyik a tanyakialakulás kérdése körül, eredményekben cseppet sem szegény, de véglegesen máig sem dőlt el. Pedig a rokontudományok (néprajz és földrajz) művelőinek két egymással szemben álló tábora hathatós érvekkel igyekezett a saját igazát megvédeni. Abban mindkét tábor megegyezett, hogy — akár település a tanya, akár nem, — mindenkép speciális magyar képződmény, mely sehol ebben a formájában elő nem fordul. A tanya ősenek tekintendő szállásoknak a mai tanyáknál sokkal szélesebb területen (pl. Beregben) való előfordulta kétségkívül arra mutat, hogy a mai tanyák kibontakozása elsősorban a földrajzi adottságok kényszerű velejárója. A tudomány azonban nem elégedhetik meg ezzel a nagyon is kényelmes magyarázattal, már csak azért sem, mert az csupán a fejlődés egyik fázisára és majdnem csak befejező aktusára látszik mutatni. Ezzel azonban válasz nélkül marad a tanya kialakulása miértjének a vizsgálata, vagyis azoknak a mélyen a nép lelkében gyökerező kauzális összefüggéseknek a felderítése, melyek nem véletlen, hanem nagyon is tudatos népi alakítókézség eredményei. Ha ezt a lélektani okot ismerjük, akkor megértjük azt is, ami tanyáink struktúrájában és funkciójában a szokványos szórványtelepülésektől annyira elüt, és ami oly sajátossá és annyira magyarrá teszi őket.

Ennek tudatában vállalkoztunk arra, hogy olyan határterületről vizsgáljuk meg e kérdést, ahol a kultúrhistorikusok és geográfusok egymásnak csupán látszólag ellentmondó eredményei még összeegyeztethetők, — minthogy meglátásaiban és eredményeiben mind a két tudomány kétségkívül helytálló összefüggéseket állított fel.

Fent röviden utaltunk már a nép lelki indítékainak és hagyományainak formaalakító készségére, de téves és egyoldalú volna az előbbi a környezettől, az élő természettől elvonatkoztatva vizsgálni, hiszen ennek alakító hatása legalább annyira erős, mint a lelki tényezőké. Mikor tehát arra vállalkoztunk, hogy a tanya kialakulása kérdésének a lélektani vizsgálatánál a középkorig visszamenjünk, a földrajzi szempontok figyelembe vételével készakarva olyan területeket választottunk, melyeknek eltérő geográfiai viszonyai és ennek megfelelő települési és gazdasági hasznosítása egyszersmind az összehasonlításra is anyagot nyújt. Ehhez a legalkalmasabbnak Szatmár, Bihar, Ugocsa és Bereg megye egymással összefüggő földje látszott, annyival is inkább, mert az első három megye település-, társadalom-, gazdaság- és birtoktörténeti szempontból a legmodernebb tudományos módszerek szerint már feldolgozást nyert, és e dolgozathoz is hiteles forrásul szolgálhatott.

A feldolgozásban követett alapelv kísérlet. Kísérlet arra, hogy a történeti néprajz forrásvizsgálatát az eddig szokásos XVII—XVIII. századnál jóval korábbi időre vigyük vissza. Tisztában vagyunk azzal, hogy az ilyen vállalkozást — már csak azért is, mert a merőben új és az eddigittől eltérő forrásanyag következtében időnként a határtudományok területére kénytelen kalandozni, — már az első pillanatban a módszertelenség vádja illetheti. Ám tudatában kell lennünk annak, hogy egy ilyen munkának szükségképen a gazdaságtörténet területét is súrolnia kell és ezzel kapcsolatban egy egész sereg társadalom- és településtörténeti probléma megoldására is kísérletet kell tennie. Dolgozatunk azonban minden látszat ellenére elsősorban néprajzi igényű, nemcsak azért, mert egy meglévő néprajzi jelenség eredetének és alakulásának a vizsgálatát tűzte ki feladatául, hanem azért is, mert kezdettől fogva az a törekvés vezette, hogy a rendelkezésre álló gyér adatokból a megtelepült magyarság ősi gazdálkodásának néhány fontos kérdését tisztázza. Arra, hogy ezt társadalmi tekintet nélkül tegye, a következő elgondolások vezették: minthogy két különböző műveltség-szintű kultúra nem élhet egymás mellett kölcsönhatás nélkül, így nem beszélhetünk keveretlen paraszti kultúráról sem. Mennél messzebb megyünk vissza egy-egy néprajzi jelenség eredetének a vizsgálatánál, annál világosabb, hogy a néprajz nemcsak „parasztságtudomány“ (Bauernkunde), hanem a kérdéses „etnosz“ társadalmi egészére vonatkozó kulturális jelenségek tana. Ha egyes korok paraszti műveltség-komplexusának csupán horizontális és nem vertikális vizsgálatát végezzük el, akkor tudományunk lényegében inkább társadalomrajznak, mint néprajznak

volna nevezhető. A néprajz eredeti rendeltetése ugyanis valamely nép hagyományos műveltségállományának kutatása. Az etnográfia-ban inkább uralomra kívánczó földrajz-történelmi módszer helyes-sége éppen abban rejlik, hogy egy nép életében — a honnan, hová, mikor, meddig rendező fogalmának segítségével — helyhez és időhöz tudja rögzíteni a kultúrjelenségeket, illetve többé-kevésbé egységes kultúrkorszakokba csoportosítja azokat. Ilyen koroknak képzeljük a magyarság életében az őshazák ugor és török színezetű műveltségi korát, majd a nyugateurópai kultúrához való hozzáilleszkedés idejét. Hagományos kultúrjelenségeink vizsgálatánál, melyeket tudva-levően a parasztság őriz legjobban, ajánlatos legalább az utoljára említett korszak kezdetéig visszamennünk. Ha a jelenkor paraszti kultúrájának vizsgálatát végezzük, gyakran akadunk olyan jelensé-gekre is, melyek hajdan a magyarság egészének műveltségmeghatáro-zói voltak. Amikor tehát a parasztság hagyományos műveltségét vizs-gáljuk, nemcsak szocio-etnográfiát végzünk, hanem „ős-néprajzot“ is (Urethnographie). Tanulmányunk is erre tesz kísérletet.

Forrásaink elsősorban az említett megyékre vonatkozó monográ-fiák, okmánytárak és az Oklevélszótár voltak. Egy monográfia (Lehoczky Tivadar: Bereg vármegye Monográphiája. Ungvár 1881.) esetben kénytelenek voltunk beérni annak nem egészen hiteles le-jegyzési módjával.

Munkánknak ezzel csak egyik felét végeztük el. Hátra volna még a telek életének a vizsgálata a XVI. századtól napjainkig. Ilyen újabbkori adatokra e tanulmányunkban csupán egy-két helyen uta-lunk. Teljes összegyűjtésük nemcsak időben egészítené ki ezt a tanulmányt, hanem analógiáival a középkori telekprobléma néhány homályos pontjának elosztatásához is hozzájárulna.

Végül hálás köszönetet kell mondanom professzoromnak, Ortu-tay Gyula vallás- és közoktatásügyi miniszter úrnak, aki szíves útba-igazításaival és megértő támogatásával nagy segítségemre volt.

I.

AZ EDDIGI EREDMÉNYEK.

Mai mezőgazdasági tanyáink eredetének kérdését már többé-kevésbé tisztázták a földrajz, gazdaságtörténet és néprajz tudósai. E rokontudományok mindmáig adósak maradtak azonban e probléma középkori vizsgálatával. Pedig nehezen képzelhető el, ha tanyáink mai alakjukban újabbkori képződmények is, hogy minden gyöker nélkül, pusztán külső körülmények kényszerítő hatására vetődtek volna a fejlődésnek azt az útját, amely az általános szórványtelepülés sablonjától annyira eltér.

E probléma felvetése után, a koraközépkor település- és gazdaságtörténeti vizsgálata után jutottunk arra, hogy a kérdéssel együtt, párhuzamosan megvizsgáljuk a középkori „telkeket” is. A „teleknek” mint *helységnévtípus*nak településtörténeti értékeléséből arra következtettünk hogy gazdasági tanyák keresendők bennük. Majd a helynévtípus vizsgálata közben bukkantunk egy-egy település *határnevei* között hasonló „telkekre”, melyek arról voltak nevezetesek, hogy névösszetételük alapján bennük is, akárcsak az előbbieken, valamilyen személy magántulajdona volt felfedezhető. Ezek után már csak a „telek” szó oklevelekben előforduló jelentéseit kellett összeállítanunk, hogy a középkori tanyákkal kapcsolatos feltevéseinknél kiindulópontul azokat fogadjuk el.

Bár a tanyarendszer középkori multjának teljes feltárására az adatok rendkívül gyérek, mégis alkalmasak arra, hogy a mai mezőgazdasági tanyák eredetének homályát legalább egy kissé eloszlassák. Szükséges ez, mert a tanyairodalomban még ma is kísért az a felfogás, hogy tanyáink kialakulását közvetlenül a török világgal

hozzák kapcsolatba.¹ Egy-két tapogatódzás történt ugyan abban az irányban, hogy a gyökerek kikutatásánál messzebb menjenek vissza. Az első századok kevés kézzelfogható adatának következtében azonban kutatóink nagy része a nomád állattartás bűvkörébe esve szinte tudomást sem látszott venni másról, mint arról. Ez a szemlélet nyomta azután rá bélyegét a kutatók egy részének megállapításaira, egy cseppet sem kell tehát csodálkoznunk azon, hogy mindent a nomádok földhasználatával hoznak kapcsolatba és ha visszavetítik is a tanyákat régebbi időkbe, a nomádok téli- vagy nyári-szállásával azonosították azokat.²

Hogy a tanyák eredetét sokáig homály borította, annak egyik legfőbb oka az volt, hogy az egész problémát sokáig csak településtörténeti szemszögből nézték.³ A tanyának a szórványteleptől való különbségét Györffy István ismerte fel először⁴ és ezután a felismerés után is állandóan kitarzott amellet, hogy a tanya kialakulása, változása elsősorban a földhasználat módjától és a mezőgazdaságunkban beálló változásoktól függ. Az előbbinek döntő bizonyítékául azt hozza fel, hogy a mai tanya felépülésének előfeltétele csak azzal teremthető meg, ha a föld szabad magántulajdonban vagy legalább hosszú ideig tartó magánhasználatban állott.⁵ Az utóbbinak bizonyosságát az alföldi kertes városokon keresztül a tanya korábbi, főként állattartó jellegének kidomborításában látja.⁶ E nagyhorderejű felismerése teremti meg továbbá az alapot arra, hogy e kezdeti állattartó téli-szállások gyökereinek kinyomozásánál visszamenjen a török előtti időkig és egyes XIII—XIV. századi, személynévvel összetett „szállása“, „ülése“ és „népe“ helynévalakokban a XVII—XVIII. századi állattellettető szállások koraközépkori alakjait fedezze fel.⁷ Sőt az „ülését“ a „sessio“ fogalmával azonosítja és legalább is ezeknél az összetételeknél egyenesen mezőgazdasági tanyát sejt meg bennük.⁸ Rámutat arra is, hogy oklevelekben csak egyszer-kétszer feltűnt, de faluvá nem alakult telepek ezek.

¹ Főként a geográfusok voltak ennek az iránynak a hívei.

² Györffy István és Erdei Ferenc voltak ennek az iránynak a megteremtői.

³ L. Mendöl Tiber ide vonatkozó munkáit.

⁴ Györffy István: A magyar tanya. Földr. Közl. 1937. 4—5. szám, 70—90. l.

⁵ Györffy I.: Az alföldi kertes városok. Bp. 1926. 31. l.

⁶ Györffy I.: A nagykun tanya. Kny. a Népr. Ért. 1910. évfolyamából. 5. l.

⁷ Györffy I.: A magyar tanya, 74—84. l.

⁸ Györffy I.: A magyar tanya. 87. l.

Felfedezésének értékéből csöppet sem von le az, hogy nem tesz elég éles megkülönböztetést a nemzeti közös téli szállások s a XII—XIII. századi állandó megtelepedés következtében kialakult egyéni, illetve magánszállások között. Az előbbieket ugyanis egy-egy nemzetség vagy nagycsalád teljes téli gazdálkodásának és lakásának telephelyei, faluszerű tömörülései, minden állandóság nélkül, az utóbbiak pedig településtől elvált gazdasági berendezkedések.⁹

Elvitathatatlan érdeme, hogy a kezdeti állattartó jellegen keresztül a mai földműves-tanya eredeztetésénél először sejtí meg, ha nem is okolja meg egészen világosan, hogy a tanyarendszer kifejlődése a földhasználat szabad nomád formájával függ össze.¹⁰ Györffy ezt elsősorban még az állattartó téliszállásokra érti és a nomádkorra jellemző kétlaki életmódot viszi át a későbbi földművelő tanyásgazdálkodásra, a ház és tanya közti időszakos költözködés formájában.¹¹

Erdei Ferenc ezt a határhasználati módot a nomádok kettősszállás elvével magyarázza, mely annyit jelent,¹² hogy a nagyobb egységekben élő nemzetségek olykor hosszabb időre állandósult téliszállásai mellett a legeltetés gazdasági követelményeinek megfelelően kevés időre megállapodó nyári szállások is keletkeznek, mert a népesség pásztorkodó része gyakran családtagjaival követi a legelő jóságot. Erdei helyteleníti a tanya történeti fejlődésének közkeletű földrajzi megfogalmazását. Szerinte a mai tanyás település nem egy régibbnek a romjain épült föl. A központi állandóbb lakótelepből és a határbeli időszakosan lakott gazdasági telepekből álló összetett települési forma a magyarságnál ősi sajátosság és az Alföld nagy részén a középkori falus fejlődés idején is megmaradt.¹³ Valószínűnek tartja ugyanis Erdei, hogy a nagyobb nemzetségi téliszállások mellett kisebb nemzetségi szállások keletkeztek, és ezek a nagyobbakból váltak ki; egy-egy ilyen szállás csak néhány családfőből s azok családtagjaiból és szolgálóiból állhatott. Tehát csupán néhány emberi lakóhelyet és ezek köré csoportosuló állati kerített telelőhelyet foglalt magába.¹⁴ Erdei állítását a mezőgazdasági termelés törvényeivel is igyekszik alátámasztani, mely a legeltető gazdálkodás település-

⁹ Márkus István, midőn tanulmányában Györffy ide vonatkozó munkásságát ismerteti, elsősorban ezt a hiányt veti szemére. (Márkus I.: Kertek és tanyák Nagykőrösön a XVII—XVIII. században. Kecskemét, 1943. 18. l.)

¹⁰ Györffy I.: A magyar tanya, 92. l.

¹¹ U. ott 92. l.

¹² Erdei Ferenc: Magyar tanyák. Bp. 1942. 44. l.

¹³ Erdei Ferenc: Magyar tanyák. Bp. 1942. 44. l.

¹⁴ I. m. 57. l.

formájául a völgyi, dombi és síksági legelőkön a szórványt, a step-pén ellenben az osztott települést kívánja meg.¹⁵ Ennek megfelelően a nemzeti szállások elhelyezkedése is ezt a legeltetési követelményt tartja szem előtt, amennyiben egy erdős, vízjárásos rétség és egy ligetes mezőség határrészéből tevődik össze. Ily módon készen kínálkozott, hogy a nyári legeltetés a ligetes mezőségen (nyári szállás), télen viszont a rétes, dúsnövényzetű helyeken (téli szállás) történjék. Az utóbbi nyilván már kezdettől fogva lehetőséget nyújtott arra is, hogy az ilyen téliszállásokon nagymennyiségű szénát is felhalmozzanak.¹⁶

Erdeinek ez a nagyjelentőségű felismerése sokak részéről, akik a tanya történeti fejlődésének a kérdését vizsgálták, nem talált kellő méltánylásra. Ez a hűvös tartózkodás a tudományos irodalom részéről főleg azzal magyarázható, hogy állításait adatokkal kellőképp nem támasztja alá és így a nemzeti szállások koráig visszamenő elmélete megfelelő forrásanyag híján csak feltevés maradhatott. Tárgyalásunk során igyekszünk majd koraközépkori anyagunkkal kapcsolatban ezt a kérdést is tisztázni.

A tanya eredeztetésének ezzel a látszólag romantikus elméletével a historikusok vagy a történeti irány hívei állanak szemben.

Előnek Szabó István munkája¹⁷ emelendő ki, a modern tanya-irodalomnak ez a korát meghaladó műve. Minthogy mai mezőgazdasági tanyáink valóban csak újabbkori képződmények, a velük foglalkozó tudományos irodalom nem terjeszkedhetik ki az anyag keretén túl a középkorra. Így, ha találunk is utalást a törökkor előtti gyökerekre, azok óvatosan, csupán egy-két szóval említetnek meg. Szabó István is oklevelekkel igyekszik kimutatni, hogy téliszállások már a XI. századtól kezdve voltak,¹⁸ a földművestanyák kialakulásának vizsgálatánál azonban megelégszik annak megjegyzésével, hogy „amint az állattenyésztés helyét a földművelés, úgy az állattenyésztési szállások helyét is a földművelési tanyák foglalták le”.¹⁹ Egy lépéssel tovább megy a tanyaelmélet felépítése terén, amikor élesen elválasztja egymástól a köztulajdonra emelt építményt a magánhasználatban álló földre épült tanyáktól.²⁰ Mint egy későbbi mun-

¹⁵ U. ott 41. l.

¹⁶ U. ott 55. l.

¹⁷ Szabó István: A debreceni tanyarendszer kialakulása. Föld és ember, 1929. 5. l.

¹⁸ U. ott 216. l.

¹⁹ U. ott 215. l.

²⁰ Ezzel áthidalja a Györffy által hangoztatott nemzeti közös szállások és magán szállások közti ürt.

kájából²¹ kiderül, nem tartja valószínűnek a tanyák korábbi, középkori létezését. Mikor ezt mondja, Wenzel²² megállapítását cáfolja, aki bizonyos XV. századi „sessio campestralisok“-ban olyan mező-ségi jobbágytelkeket vél felismerni, „melyek mezőségen (campus) feküdtek, s melyek lakosai — mint látszik — túlnyomólag állattenyésztéssel foglalkoztak“. Teljesen érthető tehát Szabó István kijelentése,²³ hogy „ez az elmélet az alföldi síkságot ma betérítő kis paraszt-tanyáktól gyökértelenül elszakadva olyan jobbágytelekre gondol, melynek gazdája a külső mezőbeli tartozékon, appertinentian építette fel házát s így ehhez a belsőségből semmi sem esvén, önmagában jobbágytelket, sessiot alkotott.“ A tanyai jobbágytelek tehát — ebben igaza van Szabó Istvánnak — „a XV. században nagyon korszerűtlen elképzelés a jobbágyfalu szerkezete s a falusi földközösség miatt“.²⁴ Érthetetlen viszont vonakodása a középkori tanyáktól a nagybirtokos társadalom kevésbé kötött földhasználaton nyugvó szerkezete mellett. Későbbi vizsgálatunkból éppen az derül ki, hogy a legelő bizonyos darabjai, ha ideiglenesen is, a nagycsaládok egyes tagjainak magánhasználatába mentek át már a XIII. század elején, sőt a kiindulásnak vett „telek“ is, — mint később bizonyítjuk — a kérdéses legelődarabot „sessio“-vá emelte.²⁵

Szabó Istvánhoz hasonlóan ugyanerre az eredményre jut Márkus István a nagykőrösi tanya eredetének vizsgálatánál.²⁶ Azzal a különbséggel, hogy egy-két adattal utal rá: a mai tanyák őseinek számító mezei kertek a XVI. században már fennálltak Kőrösön. Sőt valószínűnek tartja, hogy XV—XIV—XIII. századi nagyhatárú és nagyarányú állattenyésztése miatt a téli szállások ott már előbb is megvoltak.²⁷ Vizsgálatának tárgya — mint írja — „egy állattenyésztő gazdálkodást folytató társadalom, melynek gazdasági életében és földhasználatában a gabonatermelés nagymértékben elárendelődik az állattenyésztés érdekeinek“,²⁸ a földműves tanyákat tehát, akár csak Szabó István, egészen újkeletűnek tartja és úgy véli, hogy csak egészen másodlagosan alakulhattak ki az állattartó szállásokból a

²¹ Szabó I.: Hanyatló jobbágyság a középkor végén. Századok, 1938. 10—59. l.

²² Wenzel Gusztáv: Magyarország mezőgazdaságának története. Bp. 1887. 226. l.

²³ Szabó I.: Hanyatló jobbágyság a középkor végén. 11. l.

²⁴ U. ott 12. l.

²⁵ A „telek“ szó a XII. századtól „sessio“-t is jelent.

²⁶ Márkus I. i. m. 16. l.

²⁷ U. ott 64. l.

²⁸ U. ott 65. l.

XVIII. és XIX. században. Csupán a középkori földművelés semmibevevése tarthatta vissza Márkust attól, hogy a Kőrös határában feltételezett XIII. századi szállásokon lejártszódó életet a XVII. és XVIII. századi állattartó szállásokkal vesse össze, és az állattenyésztés mellett bennük földművelést is megsejtsen.

Szándékosan utoljára ismertetjük Papp László munkáit,²⁹ bár időrendben megelőzik Márkus István említett dolgozatát. Elmélete még mindig alapvetőnek tekinthető és nem mellőzhető sem az újabbkori tanyák, sem az általunk vizsgált középkori tanyagyökök vizsgálatánál. Az ő érdeme első sorban abban rejlik, hogy elméletét nemcsak okleveles adatokkal, hanem középkori elpusztult alföldi falvak megásása³⁰ révén szerzett tapasztalataival is igyekszik alátámasztani és megkísérli a török hódoltság utáni állattartás, meg a nomadizáló magyarság pásztorkodása között fennálló űrt kitölteni.

A tanyakérdéssel két megjelent és egy kézirat³¹ dolgozatában foglalkozik. Élesen szembehelyezkedik a tanyának a nomád téliszállással való összefüggését hangoztató, az etnografusok által képviselt korábbi elmélettel.³² Nem mondja ugyan határozottan ki, hogy a későbbi mezőgazdasági tanya s állatteleltető szállás között semmilyen kapcsolat nincs, csupán az ellen tiltakozik, hogy a tanya az ősi magyar jószágtenyésztés természetes következménye. Még akkor sem az, ha a magán-teleltetés révén a jószágtenyésztés és „mezőgazdaság a föld pihenése idejére térbeli kapcsolatba kerül”.³³ Mert a hódoltság alatti és utáni szilaj jószágtenyésztés csak külső jegyeiben emlékeztet a nomád életformára. A rideg pásztor életmódjából kiindulni s „a mezőgazdasági tanyatelepülés kezdetének ezt az életstílust, ill. a szilajjószágartás életrendjét mint folytonosságot bekapcsolni nem lehet”.³⁴ A jószágartó gazda és házanépe régen községi kötelékben él s ennek a közösségnek az életmódja semmiben sem nomadizáló.³⁵

Papp László tiltakozása főként az ellen az általánosan elterjedt

²⁹ Papp László: A kecskeméti tanyatelepülés kialakulása. Szeged, 1936. és A kiskunhalasi tanyatelepülés kialakulása. Népr. Ért. 1940. 3—4. sz.

³⁰ Papp L.: Ásatások a XVI. sz.-ban elpusztult kecskeméti vidéki falvak helyén. Népr. Ért. 1931. 2. sz.

³¹ Papp L. fenti két idézett munkájában és Szabó Kálmán: Kecskeméti tanyák. Kecskemét. 1936. c. munkájáról írt kéziratot bírálataiban foglalkozik ezzel.

³² Papp L.: A kiskunhalasi tanyatelepülés kialakulása. 285. l.

³³ Papp L. i. kézirat munkája.

³⁴ U. ott.

³⁵ U. ott.

tétel ellen szól, mintha a tanya létét elsősorban a törökdulás következtében beálló településfelbomlásoknak köszönhetné.³⁶ Nem tartja valószínűnek, hogy a lakosság épp a török-tatár prédálás következtében költözött volna ki a határba, — hiszen éppen védelmi célból húzódik mindig a nagyobb városokba. A török hódoltságnak a tanyák kialakulásában csak annyi része van, hogy a szilajjóságtenyésztés nagy arányát kifejlesztette s a kishatárú települések elpusztításával megteremtete az alapot a tanyatelepüléshez.³⁷

De nem tartja Papp László a tatárok és kunok beköltözködését sem oly nagy horderejűnek, hogy a honfoglalástáji nomadizálás és a tanyatelepülés közti hiátust betöltsék. Szabó Kálmán dolgozatához írt bírálatában a következőket mondja:³⁸ „Nem érthetünk egyet a szerzővel a tatárjárást megelőző, illetőleg követő idők alföldi magyarságának életmódjáról vallott felfogása tekintetében, mely szerint a kecskeméti, illetve alföldi magyarság a kunoktól tanulva vagy ősi szokásaihoz visszatérve újra nomadizáló jóságtenyésztést folytatott téli és nyári szállásain.“ Majd így folytatja: „A XIII. század közepén már évszázadok óta községi életet élő alföldi magyarság nem követte kun testvéreit és nem tért vissza ősei szokásához, ami a már meggyökeresedett községi, városi élet megszűnését jelentette volna“. Mert a jóságteleltetést ekkor már régóta csak a pásztorok végezték s nomadizálásról, szilaj pásztorkodásról legfeljebb a család nélkül élő pásztornép életmódjával kapcsolatban lehet beszélni, ami azonban egészen más, mint az ázsiai nomadizálás s legfeljebb a magyarság egyetemét hajdan egybekapcsoló életmód csökevényes maradványának tekinthető.“

Az etnografusok sajátos, gazdasági rendszeren alapuló tanya-eredeztetési elméletével szemben Mendöl Tibor a tanya kialakulását elsősorban települési problémának látja. Úgy tekinti, mint ami a törökdulás következtében beálló kényszerű állapotok következménye volt, s a tanyát mint települési rendszert az óriás falvak felbomlása következtében látja kialakulni.³⁹ Szerinte az, hogy falvak formájában települ-e szét a nép, vagy tanya-rendszert létesít, teljesen mindegy, minthogy a fejlődés minden esetben az önálló település irányában halad.⁴⁰

³⁶ U. ott.

³⁷ U. ott.

³⁸ U. ott.

³⁹ Mendöl Tibor: Az új települési rend. Magyar művelődéstörténet. IV. k. 180. l.

⁴⁰ Mendöl Tibor: Néhány szó az alföldi város kérdéséhez. Földr. Közl. 1939. 3. sz. 230. l.

Mendöl szerint⁴¹ az állandóan lakott tanya feltétlen önálló település, olyan mint a szórványfalu, „nem afféle csupán nyárára önálló-suló s akkor is lakójával együtt egy nagyobb település közös életterén belül vándorló hajlék, mint a sátoros pásztor nyári szállása, hanem helyhez kötöttségén felül állandóan, télen, nyáron lakott hely és egyben munkahely“. Mert lakóhely és munkahely e kettőssége szabja meg a település fogalmát, mely alatt mindig egy térben elhatárolható embercsoportot kell értenünk lakóhelyével és szűkebb értelemben vett életterével együtt.⁴²

A települési probléma mellett Mendöl még gazdasági problémát is lát a tanyák kialakulásánál. A külső legelő rovására folyton terjeszkedő szántóföld a faluban lakó földművest egyre nagyobb utakra kényszeríti. A távolság aztán a XVIII. században tanyák keletkezéséhez vezet.⁴³

Az egymással szembenálló két elmélet, melyet egyrésről az etnográfusok, másrésről a geográfusok védelmeztek, egymással — mint láttuk, — nem haladt éppen ellentétes irányban. Előbbi végső kibontakozásában sem tekinti a tanyát többnek egyszerű gazdasági telepnél, míg utóbbi legalább is az állandóan lakott tanyában már feltétlen önálló települést lát. Az igazság szerintünk a középúton van; a kezdetben valóban gazdasági rendeltetésű telep idővel településsé önállósul. Ezt szűrhetjük le a középkori tanyák vizsgálatánál is, főként a „telek“ helynévtípus településtörténeti fejlődésén keresztül, hol módunkban volt több évszázadon keresztül végigkísérni a fejlődés menetét, és a tanulságokat már csak bizonyos távlatból szűrtük le.

A mai tanyáink kialakulásával foglalkozó irodalom mellett nem mellőzhető tehát a „telek“ helynévtípusra vonatkozó megállapítások számbavétele sem. E tekintetben egészen szűk településtörténeti és helynévtipológiai irodalomra vagyunk kénytelenek utalni, amelyről az derül ki, hogy a „telek“ helyes településtörténeti felismerése szinte napjainkig nem történt meg.⁴⁴ Abból adódott ez, hogy a helynévkutatók megelégedtek egy-egy névtípus divatja terjedésének a vizsgálatával, az előidéző társadalmi, gazdasági, települési okokra ellenben már nem szántak figyelmet. Így a tér- és időbeli terjedésükre vonatkozó helyes megállapítások legtöbbször nem voltak eléggé kamatoztathatók.

⁴¹ U. ott 220. l.

⁴² U. ott 221. l.

⁴³ Mendöl T.: Az új települési rend, i. h. 178. l.

⁴⁴ Knierga Istvánig és Maksai Ferencig. (L. alább idézendő műveiket.)

Kniezsa István, a helynévkutatás kiváló mestere, észreveszi, hogy a XII. század végén, illetve a XIII. század elején az ősi helynévtípus háttérbe szorul, s helyét a személynévek és a -falva, -háza, -laka összetételűek mellett a -telke, -szállása összetételű nevek foglalják le.⁴⁵ A magyarázatot abban leli, hogy valószínűleg más településtörténeti értéke van a „telke“, „háza“, „laka“ utótagú helyneveknek, mint például a „falva“-nak.⁴⁶ Megoldandó feladatul az egyes területi elhelyezkedésének vizsgálatát ajánlja.⁴⁷

Kniezsa megállapításában tehát két fontos tanulság rejlik. Egyik az, hogy a helynévadás módja a XII. sz. végén megváltozik. A második tanulság, hogy különbséget tesz az egyes fellépő helynévtípusok településtörténeti értéke között. A változás háttérének a vizsgálatára azonban már nem szentel figyelmet, hiszen ezzel a nyelvtudomány vizsgálódásainak határát túllépné.

Kniezsa megállapítása annál értékesebb, mert az őt megelőző helytörténetírók éppen a „telek“ utótagú helynevekkel szemben vonakodtak annak település- és gazdaságtörténeti értékelésétől.⁴⁸ Ha általuk rögzítődött is e helynév, a „telkek“-ben az elnéptelenedés⁴⁹ és újra betelepítés folyamatát⁵⁰ látták lejátszódni. Még Csánkinál kezdődött ez az irány „aki egyes „földre“, „háza“, „telke“ utótagú települési csírákban a XIV—XV. századra jellemző elnéptelenedést látott és egyszerűen „telkek“-nek, illetve pusztáknak nevezte őket.⁵¹

A helytörténetírók közül egészen új értelmezésben jelenik meg a telek Maksai Ferencnél, aki nemcsak a telkek alaki sajátosságát veszi észre, hanem a praediumokkal kapcsolatban is felhívja a figyelmet azok vizsgálatának az érdemességére. Egyik helyen így ír:⁵² „A Túr erdős-mocsaras táján ebben az időben, úgy látszik, rövid életűek a falunak nem, csak a praediumnak nevezhető települések“.

⁴⁵ Kniezsa István: Keletmagyarország helynevei. Magyarok és Románok, I. k. 128. l. Bp. 1943.

⁴⁶ U. ott 129. l.

⁴⁷ U. ott 129. l.

⁴⁸ Szabó István: Ugocsa megye, Bp. 1937. és Jakó Zsigmond: Bihar megye a török pusztítás előtt. Bp. 1940.

⁴⁹ Szabó István az ugocsai Szénamező 1476-i előfordulásával kapcsolatban így ír: „Csupán a possessio megnevezés az egyetlen s elég erőtlen bizonyíték arra, hogy valaha is lakott helynek tekintsék, ezt még inkább az egykori lakott helyet jelentő telke mutatja.“ Szabó I.: Ugocsa megye 483.

⁵⁰ Jakó: „Kolozs 62 pusztája közül 29 hordozza nevében az új településre jellemző telek szót.“ Jakó Zs.: Elpusztult települések kutatása. Kolozsvár 12. l.

⁵¹ Csánki Dezső: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. Bp. 1890. I. k. 103. l.

⁵² Maksai Ferenc: A középkori Szatmár megye. 150. l.

Timoteustelkénél pedig így folytatja:⁵³ „A XV. században praedium a neve a telek elnevezés azonban arra mutat, hogy előzőleg sem népes falu, hanem legfeljebb tanyaszerű magános település volt.“

A telek pusztával való azonosítása azonban olyan erősen elterjedt, hogy helyenként még Maksainál is kísért,⁵⁴ mindannak ellenére, hogy már tett két fontos megállapítást. (Egyik, hogy a „telek“ nem lehetett népes falu, legfeljebb magános tanyaszerű település. A második, hogy a falunak nem, csak praediumnak nevezhető települések igen rövid életűek.) Ám felfedezésében ennél a pontnál megáll és nem igyekszik azt tovább fejleszteni. A gazdasági rendeltetés feltevezését nála is hiába várjuk, hiszen a koraközépkor gazdaságtörténetére vonatkozó ismereteink még rendkívül hézagosak.

Kniezsa és Maksai két felismerése vezetett azonban bennünket arra, hogy e praediumok, és telkek rövid életét vizsgálva, ne csak települési okokra, hanem sokkal mélyrehatóbb gyökerekre próbáljuk visszavezetni e kicsiny középkori települések pusztulását, melyekről vizsgálataink közben azt állapíthattuk meg, hogy még csak településeknek sem mondhatók, legfeljebb telepeknek.

Az ország különböző részeinek a vizsgálata azonban arra is figyelmeztet bennünket, hogy ha azonosak is mindenütt az adatok, az eltérő természeti, történeti, etnikai, társadalmi viszonyok miatt különböző települési és gazdasági rendet kell mögöttük keresnünk. Így a kutatások előbbrehaladtáig tartózkodnunk kell a korai általánosításoktól. Ez vezetett bennünket arra, hogy először egy szűkebb terület „telek“-viszonyait vizsgáljuk meg és rajtuk keresztül derítsünk fényt a koraközépkor gazdaságtörténetének oly fontos fejezetére, de egyszersmind ellenőrizzük a magyar mezőgazdaság történetírójának, Wenzelnek azt a pusztá feltevésekre alapozott állítását, hogy a magyarság már a középkor első századaiban mezőgazdasági tanyákkal rendelkezett.⁵⁵

⁵³ U. ott 220. l.

⁵⁴ U. ott 141. l.

⁵⁵ A lakóházaktól messzebb fekvő szántóföldek művelésének a megkönynyítése vezetett a tanyák keletkezéséhez. Wenzel G. i. m. 173.

II.

A XI—XII. századi „telek“ alaktani vizsgálata a kor gazdasági rendszerének tükrében.

Vizsgálatunk Szatmár—Bihar—Bereg—Ugocsa megyékre terjed ki. Egymással összefüggő megyék ezek, nagyrészt a síkságnak, az alföldnek, a hegyvidék peremterületének és a hegyvidéknek összefonódásánál, hol a táj fejlődését tág keretek közé illesztett adottságok szabják meg. A Szamos—Tur—Tisza, másrészt a Berettyó és Körösök mindent behálózó mellék- és holtágai legelőkben való páratlan gazdagságot teremtettek itt. A magyarság, mint főleg pásztorkodással foglalkozó nép, e vízben és legelőkben gazdag vidéket nagyobb tömegben szállta meg és foglalkozásának megfelelően hasznosította. Míg Bereg és Ugocsa hatalmas ősréngetegek még sokáig korlátot szabtak a terjeszkedésnek, addig a magyarság a mai Bihar és Szatmár megye területét már korán megszállhatta, mert olyan földrajzi adottságokat talált itt, melyek akkori életmódjának megfelelték.

Vessünk rövid pillantást a honfoglalás első századaira jellemző földhasználatra, hogy megértsük azokat a mélyreható gazdasági okokat, melyek a XII. század végén játszódtak le és a magyarságot nemcsak eddigi településében, hanem gazdasági rendszerében is újabb szakások felvételére készítették.

A honfoglalás alkalmával az egyes nemzetségek kezébe óriási szállásbirtokok jutottak, melyek erdőkkel, füves mezőségekkel, vízjárta térségekkel váltakozó hatalmas legelőterek voltak. Kezdetben a szállások egész területe az együtt táborozó nemzetségek ösztulajdona volt.¹

A XI. és XII. század nagy részére jellemző helynévadás is ezt a birtoklási módot fejezi ki. László Gyula szerint az e korra jellemző személyneves helynevek egy része nem határozott állandó területet, községet jelölt, hanem egy nagycsalád egész szállásterületét, minden vagyonával, földjével együtt.² E név a nagycsalád fejének neve után alakult ki, s azért vonatkozik olyan aránytalanul nagy területre, mert a csupán legeltető s így helyüket állandóan változtató családokat jelöli, de nem állandó lakóhelyüket.³

¹ Wenzel G.: Magyarország mezőgazdaságának története. 71. l.

² László Gyula: A honfoglaló magyar nép élete. Bp. 1944. 236. l.

³ Az ilyen csoportosulás mögött Menghinnek szemben Helbok sem védelmi és biztonsági okokat lát elsősorban, hanem sokkal mélyebbre, vérségi, kultikus gyökerekre vezeti azt vissza. Adolf Helbok: Deutsche Siedlung Halle. 1938. 6. l.

A földnek közös használatából, birtoklásából következett, hogy nagyobb mérvű földművelésről a XI—XII. században még egyáltalán nem beszélhetünk.⁴ A vadászat, halászat, úgyszintén a pásztorélet nem tűri a helyhez kötöttséget, virágzása csakis közös földtulajdon mellett tehető fel. A fejlődés bizonyos fokán elképzelhető, hogy a nagyobb igények új foglalkozási ág, a földművelés fellendülését hozták magukkal. A földművelés felvirágzásával az egyéni birtok jelentősége is mindig emelkedik, a nélkül azonban, hogy az egész tért elfoglalná, azaz a közös birtokot mellőzné és kizárólagosan annak helyébe lépne. Így, midőn a nemzeti szállásból egyes tagjainak külön használat végett egyes darabokat ideiglenesen kiszakítanak, a sokkal nagyobb rész, az erdő, a legelő azon túl is közös marad. A nemzetség minden egyes tagja valóságos tulajdonnak részese, a közföldek csak a közös használat következtében alakulnak ki.⁵

Ebben az időben a földművelés még csak mellékszerepet játszik, főfoglalkozás a nomád állattartás. A legelőkön itt is, ott is feltörnek bizonyos földdarabokat s bevetik gabonával, a többit pedig továbbra is az állattenyésztésnek engedik át. A gazdálkodásnak ez a módja főként azért nyerhetett rendszerint alkalmazást, mert a bevetett föld helyett a következő évben volt más eke alá vonható föld s mert ezen az úton az állandó szállásoktól messzebb fekvő területek is használatosokká lettek. A gazdálkodásnak erre a primitív és más nomád népeknél is szokásos módjára annál inkább szükség volt, mert tudatos földjavításról ekkor még szó sem lehetett. Trágyaképen legfeljebb a földön előbb ott legelt állatok trágyáját, vagy az ott termett füvek maradványait, esetleg az irtott erdőségek hamuját használták fel.⁶

A földhasználatnak ez a módja kitűnik egyik szavunk, az általunk vizsgált „telek“ korai jelentéséből is, mely a XIII. század elején „terra fimata“ (vagyis trágyázott föld) és „culta terra“ (megművelt föld) megnevezésére szolgál.⁷

Pais Dezső a „töm“ ige „tömés“ származékának jelentésváltozataihoz hasonló értelmezési mozzanatok felismerésével iktatja be a „telek“ vagy „televény“ szavakat a „telik“, „tölt“ igék családjába.⁸

⁴ Wenzel G. i. m. 74. l.

⁵ U. ott 73. l.

⁶ U. ott 103. l.

⁷ 1228: culta terra que uulgo Teluc dicitur, és: in terra fimata que uulgariter Teluk uocatur: Magyar Oklevél-Szótár Bp. 1906. 973. l.

⁸ Pais Dezső: Tömlő. Magyar Nyelv. XXX. k. 40. l.

Eszerint a „telek“ folyóhordalék által feltöltött földet is jelent.⁹ Valószínűleg ilyen televényföldre vonatkozik az 1251-es adat: „terras molles quod wigo dicitur Teluch“.¹⁰ Vannak adatok, melyek viszont egyes emelkedettebb földhátakat, vagy halmokat neveznek „telek“-nek. Így 1340-ben: „Vallem que wulgariter Telekallya welgh dicitur“, 1344-ben pedig: „Peruenit in vallem Thelek ueulg dictam“.¹¹ Még világosabban megmagyarázza ezt a „Hozzwthelek halma monticulus“ és „Arokusteleke vallis“ adatok.¹² Ez utóbbi jelzi azt is, hogy nem valami nagyobb emelkedésre, hanem csupán kisebb halomra kell gondolnunk.

Eszerint a vidékünkön előforduló legkorábbi telkes adatok egy része is, mely XII—XIII. századi állapotokat tüntet fel, vagy víznévvel összetett alak,¹³ vagy víznév, összetétel nélkül.¹⁴ Szívósságukat bizonyítja az is, hogy még a XIV. században is gyakoriak a személyneves „telek“-összetételek mellett. Oklevelekben ez a vízmelleltiség legtöbbször külön ki is tétetik. Például: „Almatelke penes aquam Zadalazow“.¹⁵

⁹ Pais Dezső szíves szóbeli közlése.

¹⁰ 1251: „Continent autem predicta possessio aream curie sue et ortum cum arboribus et terras molles quod wigo dicitur Teluch que simul continent quindecim iugerum terrarum“ M. Okl. Sz. 973. l.

¹¹ M. Okl. Sz. 974—5. l. E szerint az adat szerint az emelkedés nevezetik teleknek.

¹² Köteles földrajzi nevei között. Jakó Zs.: Bihar megye a török pusztítás előtt. 287. l. (A továbbiakban Jakó Zs. Bihar.)

¹³ Ld. 1216 Tornatelek (Ugocsa) a Tarna folyó mellett. Szabó I.: Ugocsa megye. 521. l. (A továbbiakban Szabó I.: Ugocsa.) 1296: Dobos határában (Szatmár) Turstheluk, és egy másik: Thewresthelke a Tur folyó mellett a mai Turoshegy puszta helyén, a Szamos—Tur összefolyás mocsaras vidékén, némileg emelkedettebb helyet jelöl. Maksai F.: A középkori Szatmár megye. 130. l. (A továbbiakban Maksai F.: Szatmár.)

¹⁴ 1256: Thelegd a Sebeskörös mellett, település. Keletkezése Jakó szerint legalább a XI. századra tehető. (Jakó Zs.: Bihar. 364. l.) 1213: Poklostelek, a Berettyó egyik mellékvíze a Terg patak mellett. Jakó szerint keletkezése legalább a XII. század első felére nyúlik vissza. (Jakó Zs. Bihar. 326. l.) 1291: Teluky, a Sebeskörös mellett. Kialakulása már a XIII. sz. elején megtörtént. (Jakó Zs.: Bihar. 365. l.) 1305: Cséhtelek a Bisztra völgyében a hasonló patak mellett. Jakó szerint a XIII. sz. elején keletkezhetett. (Jakó Zs.: Bihar. 227. l.) 1283: Olahteluk a Gyepespaták egyik mellékága mellett (Jakó Zs.: Bihar 309. l.) 1291: Vruzteluk Belényessonkolyos közelében a Feketekörösből fakadó számtalan patak egyike mentében. (Jakó Zs.: Bihar. 311.) E két utóbbi a XIII. század elején már megvolt. 1255: Urkurtelek Beregszász melleett a Micz és Pasa víz közti térségen. Szintén korábbi. (Lehoczky T.: Bereg megye monografiája 3. k. 840. l.) (A továbbiakban Lehoczky T.: Bereg.) 1327: Beseneuteluk a Berettyó-mente számtalan érrel, patakkal tagolt területén. (Jakó Zs.: Bihar. 211.)

A „teleknek“ az a kettőssége, hogy egyaránt jelent állati és növényi üledékkel porhanyóvá tett földet, a „telek“ „tölt“ jelentésváltozata következtében egymásnak cseppet sem ellentmondó.¹⁶

Nem biztos azonban, hogy minden vízmenti „telek“ feltétlenül a víz hordaléka által feltöltött földet jelent, — ezt nagyobb biztonsággal csak egyes víznével összetett „telkek“-ről állíthatjuk. Mint-hogy éppen e folyók nyújtotta árterületek képezték a legjobb legelőt és az első téliszállások is elsősorban folyók mentén voltak,¹⁷ így a „telkek“ nagyrésztében a telek „trágya, trágyázott“ jelentésváltozata szerint egy-egy nemzetség közös, vagy egy-egy nagycsaládtag magánlegelőjét kell látnunk.

Az előbbi folyamat lejátszódásának ideje a XI—XII. század nagy része, utóbbi a XII—XIII század fordulója.

A XIII. század elején már oklevelekben is oly gyakran szereplő, de valójában korábbi állapotokat visszatükröző sok személyneves „terra“, „földje“, „possessio“, valamint emberi telepre valló pusztaszemélyneves község, — melyeket szintén a XIII. századnál korábbra kell tennünk,¹⁸ — a magántulajdonná válás kezdetét jelzik. Már maga az a tény, hogy leggyakrabban éppen ekkor neveztetnek így, mutatja, hogy a névadók szemében ez a legfeltűnőbb.

Először vegyük vizsgálat alá a közös telelőket.

A XI. századból egyetlen támpontunk van, — nem a mi vidékünkéről ugyan — mely telekre vonatkozik.¹⁹ E szerint a „telek“ csak a szántóföld egy bizonyos részét, a közepét jelenti. Gondolhatnánk esetleg valami hajlékszerűségre, — de az emberi hajlék mint domus vagy mansio fordul elő.²⁰ Esetleg lehet állatok téliszállása, karámja,

¹⁵ A sólyomkői uradalom XIV. században már elpusztult tanyaszerű telepe. (Jakó Zs.: Bihar. 341. l.)

¹⁶ Ld. a 8. jegyzetet.

¹⁷ A sebeskőrösmenti Telegd is inkább ilyen lehetett. A „telek“ itt vagy a téli szállás helyén felgyült trágyát, vagy kiirtott és ezáltal feltöltött erdőhelyet jelöl. Erdős vidéken még a XVII. században is gyakori volt az erdei teletetés. A település itt csak másodlagosan alakult a téliszálás helyén.

¹⁸ Knieza I.: Keletmagyarország helynevei. (Magyarok és románok Bp. 1943. I. k. 26. l.)

¹⁹ 1095: „Inde ad culmen uadit quod uocatur chigisti a quo per medium ruris quod dicitur theluch itur ad lupinum montem“ (M. Okl. Sz. 973. l.)

²⁰ 1337-ből a csatári monostor alapítólevelében olvassuk a következőt: „Ibidem sunt duo aratra (eke alá való) cum sex mansionibus et decem domibus“ (Wenzel G. i. m. 145. l.) Bár a később jobbágybelsőséget jelentő mansio ekkor a szolgát magát is jelenti, de Szt. István törvényeiben a mansiók aedificiumoknak is neveztetnek. (Wenzel G. i. m. 145. l.) A megkülönböztető elnevezés kétfajta épületféleséget jelöl, valószínűleg egy fejlettebbet és egy kezdetlegesebbet.

mely nyáron üresen áll, s a telente felgyülemlett trágyát hasznosítják rajta mezőgazdasági célokra.²¹ A telelőknek ez a hasznosítása tőlünk keletre még ma is ismeretes.²² Megerősítené ezt az is, hogy az első földeket valóban a legcélszerűbb éppen a téli szállások közelében feltörni.²³ E telkek kettős funkciója, a telek szóhasználatára alapján, meg a XVII—XVIII. századi szállások domináns állattartó és ebből kialakuló földművelési fejlődésmenete miatt is — anélkül, hogy a kettőt bármilyen kapcsolatba is akarnánk hozni — nagyon valószínű. Annyival is inkább, mert a XI. században nagyrészt még nemcsak az állattelleltetés történt közösen, hanem a szállásokhoz tartozó föld megműveltetése is közös lehetett. Tehát ha beszélhetünk is szállások körül feltört földekről, azok csak egy-egy nemzetség közös birtokát jelenthették. A földművelést szolgálák, kisebb részben közszabadok, illetve azok asszonyai végezthették.²⁴

E XII. századnál előbbi telkek milyenségét kellő adatok híján megrajzolni rendkívül nehéz. Sokkal jellemzőbbek ellenben azok a telkek, melyek oklevelekben a XIII. század elején mint „terra vacuák” és „deserták” lépnek fel és a XII. század végére mutatnak vissza. Már ekkor kétféle telekkel találkozunk: egy önálló telek-praediummal és egy, a település határához tartozó tanyatelekkel, vagy telelővel. Az első megkülönböztető elnevezést azért volt célszerű használni, mert a „telek”-adatok egy részének vizsgálatából az derült ki, hogy azok alakilag a XII. század végén már meglévő praediumokhoz hasonlítottak. (Utóbbiakat a továbbiakban a könnyebbség kedvéért a telek-praediumoktól való megkülönböztetésül valóságos praediumoknak fogjuk nevezni.) A telek-adatok másik csoportját pedig azért neveztük telek-telelőknek, mert a „telek” szó egyik jelentésváltozata és csupán határnévként való előfordulása azt sejteti, hogy valódi rendeltetésüket akkor közelítjük meg a legjobban, ha a XVII—XVIII. századi telelők koraközépkori alakjait véljük felismerni bennük. Minthogy a XII. századvégi telek-telelőknek szerves folytatói a XIII—XIV. századiak, azokkal együtt tárgyaljuk őket.

²¹ Ld. a XVII—XVIII. századi téliszállások hasznosítását, Papp L. és Márkus I. előző fejezetben tárgyalt munkái alapján.

²² Kiszásia északi partvidékéről Györffy István a következő adatot közli: a házak nyaranta üresen maradnak és a mellettük levő kertekben, aklokban tőköt, káposztát termelnek. Míg a hó le nem esik, a hegységben lévő nyári-szállásról nem térnek vissza. Érkezéskor az akolkert terményeit betakarítják s telente ismét az állat költözik bele. (Az alföldi kertes városok, Ért. 1926. 121. l.)

²³ A XVII. századi telelőkről és nyaralókról írja Takáts Sándor, hogy azokat a szántások a legtöbbször körülvették. Takáts S.: A nyaraló és telelő. A magyar mult tarlójáról, 305. l.

²⁴ Erdei F.: Magyar tanyák 54. l.

Az előbbiek kialakulása már a XII. század folyamán bekövetkezhetet, mikor a közösen birtokolt nemzetségi szállásterületekből bizonyos darabok az egyes tagok magántulajdonába mentek át.²⁵ Létüket egyrészt a magántulajdon kialakulásának, másrészt a még mindig divatos nomád állattartásnak köszönhetik. Utóbbiak egy része, úgy látszik, már a XII század végén kialakulhatott. Keletkezésük oka a telepek tömörülése és a hozzájuk tartozó nagy határ, mely a hagyományos osztott települési elvnek megfelelően az állatok továbbra is a települések határán kívül tartotta a nyári, illetve téli szállásokon.

Egy idő után, úgy látszik, a földművelés térhódításával maguk az elhagyott téliszállások is feltörettek és művelés alá vonattak, annyival is inkább, mert legelőtértség bőven volt és ha egy területet már kiélt a nyáj, egyszerűen arrébb vándorolhatott az egész nemzetiség. Másodsorban pedig a téliszálláson felgyülemelő állati trágya mesterségesen is javította a földet. Ez egyszerre világossá teszi, miért ugyanaz a „telek“ szolgál a „terra fimata“ mellett a „culta terra“ megnevezésére is. Vagyis telek alatt a leghatározottabban éppen művelés alatt levő földet is értettek.

A telek „feltöltött“ jelentése szerint a földek művelés alá vonása egyaránt történhetett a víz vagy növényi hordalék által televénné lett földek, valamint az állati trágya felgyülemelése következtében hasznosítható telelők feltörése által.

A telek-praediumok a XII. század végén tehát semmi esetre sem jelenthették ugyanazt, mint a XI. században és a XII század elején (közös állatteleltetőt), hanem az adatok tanúsága szerint valamely személy magángazdálkodásának színhelyét, teljes gazdasági berendezkedését kellett, hogy jelentsék.²⁶

Érdekes vizsgálat alá venni a XII. századvégi telek-praedium-adatokat. Kitűnik belőlük a használat módja. Kiderül, hogy valakinek a telke alatt nem csupán egy kihasított szántóföld-darabot vagy legelőt kell értenünk, hanem egy ember, egy család által birtokolt mindazon földdarabokat, melyeket akár megművelt, akár legeltetett.

²⁵ Nem érthetünk egyet tehát Wenzellel, aki a magánbirtok kialakulását már a vezérek korára teszi. A helynévadás (puszta személynévek és „földje“, „telke“ utótagú helynevek) a XI—XII. századfordulón mutatja a folyamat lejátszódását.

²⁶ A személynévvel összetett telkeknél a névadás a magántulajdont tükrözi vissza.

Igy a beregmegyei Csépántelke 3 ekényi szántóból, rétből és erdőből állt.²⁷

E telkeken emelt épületek milyenségéről határozott adatok nem szólnak, de tudomásunk van már a XII. századból szántóföldeken álló épületekről.²⁸

Közvetlen bizonyíték a telek-praediumok lakottságára, hogy határozott említés történik lakóikról. 1216-ban Izsótelkéről hallunk. Ez időben a Váradi Regestrumban két ízben is szerepel egy Isou nevű comes, aki a birtokot két szolgálóval, Blasnával és anyjával, továbbá egy Márk nevű szolgálóval (Blasna testvérével) és gyermekeivel együtt feleségére ruházta.²⁹ A következő adat 1181-ből való, tehát az előbbit is megerősíti: Istvándi határjárásakor szerepel egy Túr nevű praedium, melyet két erdőőr és más szolgálak lagnak.³⁰

E XII. századi telek-praediumok igen gyéren lakottak. Ennek megfelelően hol egy-egy személy földjének, hol pedig telkének nevezik őket.³¹ Ugyanis a XII. században előforduló személyneves „terrák“ az egyes uradalmak ekkor már létező települései között még nem szerepelnek, tehát egyszerű dülőneveknek tarthatnánk őket, de minthogy kiterjedésük sokszor óriási, hogy egy évszázaddal később már több falu is elfér rajtuk, valamilyen kezdetleges tanyákat feltétlenül kellett, hogy magukon hordjanak.

Közvetett bizonyíték lakottságukra, hogy a telek már a XIII. században egy-egy személy lakott helyét, falubeli sessióját jelenti.³² A jelentésváltozásnak tehát már egy századdal korábban, a XII. században meg kellett történnie.³³

²⁷ Csépántelek, vagy ahogy szintén nevezik: Csépánfölde, a mai Kisdobrony (Bereg m.) helyén terült el. 1248-ban IV. Béla a pusztán és örökös nélkül maradt földet (terra vacua) bejárta és eladományozta. (Lehoczky T.: Bereg III. k. 230. l.) Minthogy ekkor már gazdátlan, kialakulása így korábbra tehető.

²⁸ Ld. a 20. jegyzetet.

²⁹ 1260-ban már pusztán áll. Ekkor az Isoteleke nevű föld Feketepatak, Verbőcz, Láp, Karácsfalva, Keresztur és Oroszi között terült el. (Szabó I.: Ugocsa, 376.) Az oklevél nem nevezi településnek, szolgálakossága is arra vall, hogy csak gazdasági telep volt.

³⁰ Az oklevél praediumnak, azaz nem teljesértékű településnek nevezi. De lakói (erdőőrök) is csupán gazdasági telepnek mutatják.

³¹ Ld. Csépántelkét. (24. jegyzet.)

³² 1256: „medietas ville Kalanteluk“: valaki sessiója. (M. Okl. Sz. 973.)

³³ Semmi sem mond ellene annak, hogy a következő adatokban is ne ilyen lakott helyeket keressünk: 1256—73: „Vadit ad locum, qui Oteluk dicitur“ és 1286: „In loco Kuzepteluk“, M. Okl. Sz. 972. Tekintettel arra, hogy ezekre már csak mint locusokra, azaz annak helyeire emlékeznek, a helyek legalább a század elején még épületet is kellett, hogy hordozzanak magukon.

A szántóföldre emelt építmények közvetlen bizonyítéka mellett közvetett bizonyíték a nemzeti szállításbirtok mezőgazdasági rendszere, mely egyenesen megkívánja a gazdasági telepek létezését. A többnyire gazdasági célból ideiglenes különbirtokban, vagy marandóbb külön-tulajdonban részesített nemzeti tag hosszabb vagy rövidebb ideig gyakran a köztáboron kívül, a helyszínen kénytelen tartózkodni, így a maga számára a mai tanyákhoz hasonlóan ideiglenes tartózkodási helyet épít, mely körül a cselédek és szolgák gyűlnek össze. Az általunk említett XII. századi adathól,³⁴ mely szántóföldre emelt építményekről számol be, az épületek milyenségére derül fény. Az említett oklevél t. i. határozott megkülönböztetést tesz mansio és domus között. Az előbbi magára a lakóhelyre is vonatkozik, később ugyanis a jobbágytelekhez tartozó belsőség hasonló néven szerepel, a domus pedig valószínűleg már egy fokkal fejlettebb épületet jelent, talán éppen magának a birtokosnak időszaki tartózkodási helyét.

A következő lépés e telek-praediumok kialakulás-kérdésének tisztázása. Külső formájukat, illetve az ezzel összefüggő alaki sajátosságait legjobban névösszetételük fejezi ki. Vagy személynévvel, vagy víznévvel összetettek, vagy a földfelszín valamilyen sajátosságát,³⁵ esetleg a rajtuk lejárható mezőgazdasági munka³⁶ mikéntjét fejezik ki. Az első esetben a személynévvel összetettek szabályos magántulajdont jelölnek, a víznévvel összetettek pedig, minthogy a XIII. században szállásterületen is előfordulnak, a magántulajdonba ment földek mellett a nemzeti tagok által közösen birtokolt földet jelenthetik. A harmadik esetben királyi kézben levő területen³⁷ vagy víz mellett jelölnek valamilyen földet, vagy egyenesen meg is mondják nevükben, hogy olyan birtokra vonatkoznak, ahol valamilyen mezőgazdasági munka folyik. Abból a tényből, hogy a telek Halásztelek³⁸ néven is előfordul a XIII. században, valamint abból, hogy a telkek egy része mindig víz közelségét jelenti, gondolhatnánk egyszerű halászhelyekre. Minthogy Ugocsában az ilyen telepet a XII. század végén egyszerűen csak Halászföldnek nevezik,³⁹ bár biztos

³⁴ Ld. a 20. jegyzetet.

³⁵ 1300: Nyírtelek elhagyott pusztá, III. Endre ekkor adományozza a Hontpázmányoknak. Előzőleg sem lehetett nagyobb település. (Nevének etimológiáját lásd később.) Szabó I. Ugocsa, 442.

³⁶ Járomtelek (Maksai F.: Szatmár. 153. l.) Lovastelek (Jakó Zs.: Bihar. 326. l.).

³⁷ Nyírtelek, Járomtelek.

³⁸ 1293: „Quandam terram Halaszteluk uocatam in magna Insula existentem“ (M. Okl. Sz. 974. l.)

³⁹ Lakói királyi halászhelyek voltak. (Szabó I.: Ugocsa. 363. l.)

tudomásunk szerint királyi halászházok lakták, tehát valamilyen kezdetleges települést kellett, hogy magán hordozzon, e vízparti telkek-nél halászhelyekre nem gondolhatunk. Egy ugyancsak tiszaparti gazdasági telepnek Nyírtelek és nem Nyírföld a neve. Bár a telek itt lakóhelyet is jelenthetne, mégis a nyírfáktól kiirtott földet szemlélteti.⁴⁰ Erre vall t. i. a „telek“ szó,⁴¹ valamint az, hogy a szomszédos Bereg Nyírtelekkel összefüggő része ekkor még kiirtatlan „Borsova“, azaz nyíresföld.⁴²

A fenti két adat, Halásztelek és halászföld, összevetéséből, valamint Nyírtelek és Nyíresföld összehasonlításából kiviláglik a telek jelentéskialakulásának sorrendje.

Először minden bizonnyal a telek „tölt“ jelentése érvényesülhetett. Csak az a kérdés, helyes-e a kialakulás feltételezett sorrendje és valóban a folyó iszapja által elvégzett munka, mely semilyen külső emberi beavatkozást nem kívánt, ment-e át a tudatos talajjavító eljárás (növényi gaz elkorhasztása, erdők hamujának felégetése) „tölt“ jelentésére. Ez az utóbbi már egy magasabb földművelés-kultúra létezését kívánná meg, ami a honfoglaló magyarságról valott eddigi ismereteinknek ellentmond. Bár tagadhatatlan, hogy bizonyos földművelési ismereteket őseink is hoztak magukkal, de főképp az itt élő szláv őslakosságtól nyertek ösztönzést. A szlávok elhelyezkedése a síkság kiemelkedő platóin,⁴³ valamint a magasabb erdőzónákban⁴⁴ lehetővé tette, hogy ne csak a vízmenti alacsonyabb halmokat, hanem a mocsári erdők kiirtása után nyert „töltött“ talajt is művelés alá vonják. A „telek“ „tölt“ szavak finnugor származása és a nomád téliszállásokra jellemző vízközelség azonban azt mutatja, hogy egy az őshazából hozott földművelési eljárást kell felismernünk a telkek mögött. A magyarságra az új hazában is jellemző állattartás, valamint a település, mely az életmódjának legjobban megfelelő legelőteréseket kereste, azt mutatja, hogy a víz és a benne

⁴⁰ Az erdőnek földművelés céljából történt kiirtása általános jelenség, minthogy európaszerte hamu volt a földművelés első trágyája. Teleki Pál: A gazdasági élet földrajzi alapjai. Bp. 1936 I. k. 196.

⁴¹ Ld. Ugocsában. (Szabó I.: Ugocsa. 443. l.) V. ö.: Erdevkuz, Fatelek zarándomegyei possessiókkal. (Csánki D. i. m: I. k. 740. l.), valamint 1552: Thelkesdh helynévvel Utóbbi a XVI. század első felében települt meg a Teledhez tartozó erdőszégen. (Jakó Zs.: Bihar. 365. l.) 1478: Thelkesdfeye cacumen montis, aliter Karosaberky (határrészek Örvendnél). (Jakó Zs.: Bihar. 312. l.) A telek ez utóbbi helyneveknél fáktól kiirtott helyet jelöl.

⁴² Brezova szláv szóból ered, mely nyírest jelent. Lehoczky: Bereg III. k. 165. l.)

⁴³ Knieza István: Magyarország népei a XI. században, Bp. 1938. 412. l.

⁴⁴ U. ott 452. l.

található hordalék minden külső beavatkozás nélkül végzett természetes talajjavító művelete és a tudatos erdőégetéssel járó mesterséges földhasznosító eljárások közé kell beiktatnunk a telek, állati trágya jelentéskialakulását.⁴⁵

A kezdetben csupán felgyülemelő állati trágyát jelentő telek szemlélete idővel az egész téliszállás berendezkedésére is átragadt, vagyis a telek lassan azonosult a sessio fogalmával. Annál könnyebben mehetett ez, mert ezek a téliszállások viselték magukon a település legelső nyomait. Már valóban csak egy lépés választotta el őket attól, hogy az üressé válásuk után kialakuló képzetátvitel következtében telek legyen a neve minden olyan területnek, mely valamilyen települést hordott magán,⁴⁶ de egyszersmind telkek legyenek mindazon helyek is, melyek emberi lakásra szánt épületet hordanak magukon. Ez az utóbbi jelenség akkor következett be, mikor a téliszállások maguk is falvakká váltak és éppen ez az állandó megtelepedés volt a legerősebb momentum ahhoz, hogy a falu belső határát, talán a téliszállásokkal való formai egyezés alapján, teleknek nevezzék.

Ez a formai átvitel éppen a sessióval egyenértékű telek-praediumok előfordultának bizonyossága szerint már a XII. század végén megtörtént. Így a fejtegetésünk kiindulását képező Halásztelek és hozzá hasonlóan a Révtelek⁴⁷ kifejezések a teleknek sem a „trágyázott“, sem a „megművelt“ jelentésváltozataival meg nem fejthetők. Sokkal valószínűbb magyarázatot ad a következő adat: Laktheleke possessio seu terra⁴⁸ olyan hely, ahol laknak vagyis időnként tartózkodnak.

„Telek“ tehát, a XII. sz. végén, legalábbis praedium értelemben, olyan földdarabot jelöl, melyet mindig egy összefüggő egészről szakítanak ki egy-egy leszármazó, vagy oldalág részére⁴⁹ és melyen

⁴⁵ A legelő egyes darabjainak „telek“ elnevezése ma is gyakori. (Ld. Szabó Kálmán: Kecskemét pásztorélete. Ért. 1942. 10. l.) Ez az elnevezés az állat állásának szemlélete után igen logikus, ugyanis néhol a szűkebb legelőkön valóságos trágyadomb keletkezik. (Tiszaörs.) (Ld. Tálasi István: Változásvizsgálatok a népi állattenyésztés köréből.) (Ért. 1942. 215.)

⁴⁶ Ld. a 30. jegyzetet. Monográfia-íróinknál mindmáig tartotta magát az a felfogás, hogy utólagos „telek“-ragadvánnyal ellátott helynevekben egy lakott település hirtelen elnéptelenedését lássák.

⁴⁷ 1341: Révtelek Tiszaújlaknál. (Szabó I.: Ugocsa. 515. l.)

⁴⁸ 1333: Lactneleke Devecserrel és Kékkal (Szabolcs m.) együtt fordul elő. (Csánki D. i. m. I. k. 519. l.)

⁴⁹ Agtelek. Az Eszenyben birtokos Simon Mitzban ági leszármazóinak a birtokában. 1343-ban bajvivással döntik el a pert a leleszi prépostság és Eszenyi család közt a Szalóka és Eszeny közt fekvő négy ekényi földterület ügyében, az Eszenyi család javára. (Lehoczy T.: Bereg m. III. K. 844, 846. l.)

az illető családtag a maga gazdasági telepét berendezi. Településtörténeti jelentése mögött ekkor már semmiesetre sem vízmenti elhelyezkedése, hanem gazdasági kihasználása keresendő.

E folyamat lejátszódásának ideje nagyjából a XII. század. Írott emlékek híján csupán egész kevés okleveles adatra és következtetésre vagyunk szorítva annak megállapításánál, hogy ezek a XII. századvégi telek-*praediumok*⁵⁰ önálló településeknek tekintendők-e, vagy még mindig csak valamilyen foglalkozási ág üzésére ideiglenesen létesített telepek, melyek valamilyen állandó mag körül csoportosulva annak tartozékai.

A XI. és XII. század elején valamilyen állandó szilárd magról, melyet községnek nevezhetnénk, még nehezen beszélhetünk. Talán kivételnek tekinthetők a honfoglalás korában itt talált kisebb-nagyobb telepek, melyek lakói között némi községi kapocs állott fenn. Ez a kapocs a honfoglalás korában sem szűnt meg egészen, hanem tovább is megmaradt. Ha a honfoglaló magyarság használta is őket téliszállásul, magukra hagyatva nemhogy népesedtek volna, hanem inkább pusztultak.⁵¹ E pusztulás egyik oka éppen az lehetett, hogy belőlük került ki az a szolgaréteg, melyet a magyarság mezőgazdasági munkára felhasznált. Abból a kevésszámú adatból ugyanis, melyek a XII. század első felére jellemzőek, az tűnik ki, hogy e mezőgazdasági tanyák gyér népessége főként szolgálkból áll.⁵² E telek-*praediumoknak* bármely szilárd településsel való kapcsolata tehát, még a XII. század egy részében is, nehezen képzelhető a magyarság állandó megtelepedése nélkül. Ugyanis azok a téli- vagy nyáriszállások, melyeket a magyarság magának lerakott, s melyekhez kezdetben a telek-*praediumok* is kapcsolódtak, életmódja következtében állandóan változtak.⁵³ Talán éppen állandó helyváltoztatásuk okozta azt, hogy ezeknek a telkeknek az élettartama igen rövid volt. Alig egy-két emberöltő s máris mint „terra vacuák” tűnnek elő.

Egy fontos tanulságot tehát már az eddigiekből leszűrhetünk: a telek-*praediumok* mindig valami településtől függő gazdasági be-

⁵⁰ 1216: Isotelek, 1216: Tornatelek (Ugocsa). Mindkettő lakosaitól elhagyott föld. (Szabó I.: Ugocsa. 376, 52. l.) 1248: Csépántelek terra vacua. 1255: Urkurtelek, gazdátlan. (Lehoczy: Bereg m. 230, 840. l.) 1326: Lovastelek, Pósa melletti településcsira. (Jakó Zs.: Bihar. 326. l.)

⁵¹ Wenzel G. i. m. 77. l.

⁵² Ld. Izsóteleknél, Túrtnál.

⁵³ Freisingi Ottó így ír Magyarország lakosairól: „toto aetatis vel autumn tempore papiliones inhabitant” (Wenzel G. i. m. 146. l.).

rendezkedések voltak és a rajtuk üzőtt foglalkozásban dominált a földművelés.⁵⁴ Legalább is az előforduló gyérszámú adatok erre látszanak mutatni. A honfoglaló magyarság gazdasági rendszere, mely semmiféle tudatos földjavító eljárást nem ismert és nomád földhasználaton nyugodott, e telkek jegyében nyerhetett megvalósulást. A telek „tölt” jelentése szerint azonban a kétféle telek között egy lényeges különbség volt. Míg a legelőtéreken feltöltött „telkek” helyzetét állandóan változtatni kellett, hogy mesterséges földjavítás hiányában így elkerülhetővé váljék a föld gyors kimerülése, addig a folyóparti telkeknél erre szükség nem volt. Ezt a céltudatos földjavító munkát maga a víz pótolta azzal, hogy évről-évre állandóan kiöntött, a határnak mindig más és más részét borította el áldásos és bő termést hozó iszappal, valóságos földműveskultúra alapjait vethette meg s keretül szolgálhatott most már az állandó megtelepedésnek. Ebben az utóbbiban nyeri magyarázatát a vízparti telek egy részének faluvá változása is.

Ezzel be is fejeződik a nemzeti szállításbirtok telek-praediumainak egyik virágkora. Élettartamuk azonban korántsem jár le, csak a magyarság állandóbb megtelepedését követő gazdasági változások szabják meg az ő fejlődésüknek az irányát is.

Koruk a XII. század második fele és a XIII. század eleje. Helytelen volna őket településnek tartanunk. Még akkor sem tehetjük ezt, ha a tulajdonosuk időnkint megüli őket, mert a hangsúly nem a település lényegén, hanem a földhasználat leggazdaságosabb módján van. Utóbbinak lényege a közös földhasználaton alapuló első foglalás, amikor az egyes nemzetségek nem osztanak ki állandó legelőket és gabonaföldeket, hanem az egyes darabok kimerülése után újabb gyepet törnek fel maguknak. A földközösség szempontjából ebben az a lényeges, hogy a művelés időről-időre a legelőnek mindig más és más részére költözik, így a rajta emelt tanyáknak sem igen van idejük arra, hogy településsé váljanak. Ez már csak a földművelés nagyobb térhódítása után következik be, hiszen a földművelés az ember által megművelt földön akár időszakai, akár állandó megtelepedést kíván.

Vizsgálatunk eddigi eredménye a következő. A telek-praediumokat valóságos tanyáknak kell tekintenünk és nem pusztán művelés alatt levő földeknek. Az általunk felsorolt bizonyítékokon kívül erre vall a telek későbbi jelentése is: ekkor pusztává lett, de előzőleg

⁵⁴ Ld. Csépanyteleknél. Itt a határ nagyságát is megnevezik. A hangsúly a szántóföldön van, legelőt szintén említenek, de csak az ígás állattartást szolgálja.

lakott helyet jelöl. Így érthető a sokszor félreértett kettős elnevezés, mely a korábban pusztá személynévvel előfordult települést pusztulása után egyszerre csak telekkel összetetten kezdi emlegetni. A névadókban t. i. még később is él az elhagyott téliszállással azonos telek sessióval egyértelmű fogalma, — és akkor kezdik el igazán a településeket telkeknek, azaz sessióknak nevezni, jelezve azt, hogy valamikor azok voltak, mikor már üressé váltak, tehát nem azok.

III.

A XIII—XIV. századi telek-tanyák alaki sajátága és szerkezete a „telek”-adatok jelentésváltozatai alapján.

A tanya további alakulása szempontjából a XII—XIII. század fordulója gyökeres változást jelent.

Az állandó megtelepülésnek mindezeideig útjában állott a nyári és téliszállás nomád szokásának fenntartása, majd pedig a földközösség, illetve a művelés alatt lévő földterület időnkinti váltása folytán előállott faluvándorlás.¹ A falvak állandó helyhez-rögződése csak a XII—XIII. században fejeződött be, egyes vidékeken még később.² Az állandó letelepedés új foglalkozási ág, a földművelés fellendülését vonta maga után. Az eddigi állattartás nomád szokásában némi módosulás következik be, az egyes nagycsaládok között téli és nyári állattartó szállása helyébe az egyes tulajdonosok magántelelői lépnek, anélkül azonban, hogy a közös tartást egészen kiszorítanák.³ A XII. században tehát a földbirtok többé-kevésbé magántulajdonba megy át és ezzel megteremtődik az alkalom, hogy az egyes községek határában újkori értelemben használt állattartó szállások keletkezzenek.

Az egykori határjárások az egyes falvak határnevei közt gyakran emlékeznék meg személynévvel összetett telkekről. Pusztá földrajzi névre azért nem gondolhatunk, mert ahol a telek valamely névvel összetetten szerepel, ott sokszor ugyanaz a név telek nélkül is megismétlődik, például Szatmárban, Dobos határában (1294-ben Deegh és Deeg-telek),⁴ vagy Sezebennél, a határnevek között (1342-ben, Vrba-

¹ Szabó István: A debreceni tanyarendszer kialakulása. 2. l.

² U. ott 2. l.

³ A hó-loftságkori nyaralókról és telelőkről is meg kell jegyeznünk, hogy köztük sok volt a köztulajdon. A legtöbb a községek pusztáin terült el, és érték a községnek, vagy földesúrnak bér járt. Takáts S. i. m. 302. l.

⁴ Maksai F.: Szatmár 130. l. (Még 1368, 1466 és 1507-ben is létezik.)

nus és Vrbanus theleke).⁵ Ha az előbbihez hozzátesszük a „földje“ meghatározót, mely az oklevelek terminológiája szerint még mindig betelepítetlen, esetleg csak művelés alatt álló földet jelent, megvilágosodik, hogy a „telekkel“ való megkülönböztetés csakis a birtok más természetére vonatkozhatik. Így azoknál a praediumoknál, ahol a telkes névösszetétel valami településre mutat, ha elnéptelenednek, a telek egyszerűen lekopik s azt a „földje“ váltja fel.⁶

A fenti értelem szerint a telek tehát olyan helyet jelöl, ahol valamely épület áll, vagy állt. A szónak a XIII. századig ennyire fejlett jelentéséről nehéz lenne feltételezni, hogy máról-holnapra alakult volna ki, és a pusztá földdarab, illetve annak hasznosítási módja⁷ után egyszerre beépített helyet jelentett volna. A telek-praediumok bizonyossága szerint a jelentés-bővülésnek már a XII. században meg kellett történnie.

A telek „beépített hely“ jelentését nem állíthatjuk ilyen bizonyossággal minden XII. századi adatról, legalábbis beépítettsége nem domborodik ki olyan határozottan, mint a XII—XIII—XIV. századi telek-praediumoké. Vagy ha emberi tartózkodásra szánt épületeket hord is magán, formailag élesen különbözik a korabeli más telektípustól, a praediumtól.

Világosan kitűnik ez a következő adatból: 1219-ben nem önállóan, hanem határnévként Telukzad néven⁸ olyan ekkorra már elpusztult helyet említene, melynek csak emléke él a köztudatban, de ahol az összetétel második tagjaként szereplő „zad“⁹, vagyis az ómagyar nyelvben „száj“¹⁰ arra mutat, hogy itt a „telek“-nek valamikor körülkerítettnek kellett lennie. A kerítés itt kétféle jelentésre utalhat: jelenthet egy a legelőből kihalított nagyobb darabot, ahol

⁵ Jakó Zs.: Bihar 348. l.

⁶ Így fordul elő 1416-ban Isotelkénél, mely korábban biztos tudomásunk szerint ilyen tanya volt, ekkor azonban a szomszéd Lápyak birtoka, akik panaszt emelnek a Verbőcziek s Ujhelyiek ellen, mert Izsóföldre nevű terrájukat, ill. possessiójukat erőszakkal lefoglalták s a kilencedet a földről elvitték. (Szabó I.: Ugocsa 376. l.) Hasonló a helyzet Laskodnál (néha Ábrámlaskod néven találkozunk vele). A XIII. századtól kezdve három évszázadon keresztül rendes nevén fordul elő, aztán, mikor az elnéptelenedés jelei mutatkoznak, hirtelen Laskodföldre név alatt bukkan fel. (Maksai F.: Szatmár. 167. l.)

⁷ Alattartó szállás.

⁸ 1219: „meta in loco, qui dicitur Telukzad.“ (Wenzel G.: Árpádkori Uj Okmánytár. VI. 399.)

⁹ Hasonló a jelentése Zadnak 1095-ben: „Per latera montis usque ad introitum fagorum qui uulgo dicitur bikzadu.“ (M. Okl. Sz. 872.)

¹⁰ Szád = száj, nyílás, lyuk (hordónak, fazéknak, katlannak, kádnak, barlangnak, hiunak, bányának, kemencének, istállónak) (Szinyei József: Magyar Tájszótár Bp. 1897—1905. II. K. 470.)

a kertelés intenzívebb szénatermelés céljából volt szükséges, de ahol telente az állatot is eltarthatták. Ez esetben valami kezdetleges emberi hajlékot is hordhatott magán, az állat pedig legfeljebb szárnyékban telelt. De vonatkozhatott a „zad“ egy közönséges karám bejáratára is, s így a telek csak állat nyári szállását jelentené.¹¹

Hogy e telektanyáknál többre kell gondolnunk, mint pusztá földrajzi névre, az magának a „telek“ szónak jelentés-komplekszusából is feltűnik.¹² Vizsgáljunk meg egy adatot úgy, hogy a teleknek akár a „sessio“ jelentése, akár legelő-hasznosítási módja feltételezhető legyen, az eredmény közös genesisre utal. Jó példának látszik a Surány 1280-i határjárása alkalmával szereplő adat.¹³ Hat darab olyan közelebbről meg nem nevezett földről van itt szó, melynek egy „ó telek“ nevű helynél feküdtek. A telek korábbi jelentése szerint vonatkozhatik itt valamely elhagyott állati állásra, ahol a trágya nagyobb mennyiségben felgyülemlett.¹⁴ (A teleknek erre a jelentésére még évszázadok múlva is találunk analógiát a népnyelvben. Így a telek Csongrádban annyi mint trágya, telekezni pedig = „trágyázni.“)¹⁵

De jelenthetné a falu régebbi helyét is,¹⁶ bár azokon a területeken, ahol ma fenti érteleme használatos, például Békésben és Csongrádban, a telek mint „házhely“ vagy „sessio“ ma sem ismeretes s a nép nyelvében az úrbéri törvények szövegének tekintélye mellett sem lett divatossá.¹⁷

Mindkettőnél ugyanaz a probléma: Ha a fenti adat eredetileg a

¹¹ Hasonló különbözőséget látunk a hódoltságkori telelők és nyaralók esetében is. A XVII. és XVIII. századi telelő és nyaraló közt legfeljebb annyi volt a különbség, hogy a telelőt nem legeltették le, hanem kaszálták, sőt máshonnan is odahordták a szénát az állat kitéltetésére. A nyaraló viszont olyan jól bekertelt terület volt, melyet nem kaszáltak s melyen fűvön kívül kút, némi szárnyék és olykor egy-egy mezei akol vagy szállás állott. Takáts S.: i. m. 302—303. l.

¹² XIII. sz.: *Culta terra, terra fimata, terras molles quod dicitur teluch, oteluk, kuzepteluk, kuzteluk porcio... teluke.* (M. Okl. Sz. 973., 974. l.) XIV. sz.: *zantowteluk.* (M. Okl. Sz. 974. l.)

¹³ Lehoczky T.: Bereg. III. k. 700. l.

¹⁴ A telelők és nyaralók telkesítésére még a hódoltság korában is találunk adatot. Takáts S. a következő két példával világosítja meg a kérdést: 1702. „Király István számos marhájával telekesítette azon telelő helyet“, és: „az új bérlő, ha pusztá helyet fogott fel nyaralónak, először kutat ásott ott, aztán csinálta, szántotta, törte, telekesítette“. Takáts S.: i. m. 303—304. l.

¹⁵ Szabó Károly: A magyar helynevekről. Uj M. Muz. 1850—1. I. 374. l.

¹⁶ Mivel tudjuk, hogy a tatárjáráskor elpusztult falvak legtöbbször valamivel arrább települtek le. (Jakó Zs.: Elpusztult települések kutatása. 10. l.)

¹⁷ Szabó K.: Uj M. Muz. 1850—51. I. 374. l.

falu egykori helyére vonatkozott és neve nem telek volt, csak aztán lett szántóföld, miért nevezték éppen teleknek? (Ha már előzőleg is az volt, akkor csak egyszerűen megőrizték a locus nevét a helyén felszántott földben, hiszen mint locus minden szervi egyezés és hasonlóság nélkül sokáig élhetett a környezetben.) Míg a második esetben, ha a telek már előzőleg le volt foglalva minden művelés alatt lévő föld megnevezésére, nem valószínű, hogy a faluhelyre vonatkozó megkülönböztetés ne eredeti nevén élt volna tovább kint a határban, akkor is, ha közben más lett a rendeltetése.

Akár a beépített hely telek neve ment át a művelés alatt lévő földre, akár — megfordítva — az eredetileg feltöltött, trágyázott, vagyis művelés alatt levő föld „telek“ definíciója vitetett át a beépített helyre, világos, hogy a kettőnek valamilyen kapcsolata kellett, hogy legyen és a XIII. század gazdag jelentésváltozata szerint ennek a kialakulásnak már korán meg kellett történnie. Csak a kialakulás sorrendje a kérdéses. Valószínű azonban, hogy az állatok állását jelző telekből az aklon és karámon át fejlődött a csupán időszakilag lakott telek a terra sessionalisig,¹⁸ vagyis az olyan helyig, amelyen már állandóan laknak.

Némely tanyatelepnél az oklevelek a XIV. században már határozottan rá is mutatnak erre. Így Malonta esetében: Mikor először kerül a szemünk elé, 1342-ben, Gregortamástelke néven szerepel s terra sessionalis a neve.¹⁹ Hasonló a helyzet Gécnél. 1339-ben felbukkan egy „sessio minoris Guechteluke“, még tanyaszerű külső telep.²⁰

Szintén telek, illetve sessio lesz a neve némely esetben az olyan helyeknek, ahonnan az emberi település minden látható nyoma eltűnik és csupán helye él tovább a köztudatban. Ekkor kezdik el teleknek nevezni, jelezve azt, hogy ha pillanatnyilag nem is, de valamikor lakott hely, telek volt.²¹ Ugyanez fordítva is fennáll: ha egy település időközben valamilyen okból lakosok nélkül marad s aztán ismét

¹⁸ Majtis és Szamosujlak között feküdt egy nyomaveszett telep. Mikor először kerül szemünk elé, 1342-ben Gregortamastheleke a neve és „terra sessionalis“-nak nevezik. Két névadója: Gergely és Tamás tulajdona. Valószínűleg az e helyen fekvő Malontához tartozott. (Maksai F.: Szatmár. 173. l.)

¹⁹ Ld. a 15. jegyzetet.

²⁰ Maksai F.: Szatmár 139. l.

²¹ 1291: Villa Valentini, ekkor már egyházas hely. 1354: Valintheleke, locus sessionalis, vagyis csak lakott hely. (Jakó Zs.: Bihar. 205. l.) 1316: Kuastelek, elpusztult falu. 1355: Kawas. Ekkor ismét osztotznak rajta régi birtokosai, tehát sikerült a telepítés (Jakó Zs.: Bihar, 270. l.).

benépesítették, egy ideig nevében hordozza még az új településre, sessiora jellemző telek szót.²²

Ha tehát bizonyos alaki sajátosságok fennforgása, vagy hiánya ki is zárja, hogy minden „telek“ szónál tanyára gondoljunk, annyi kétségtelen, hogy egyik korai jelentése szerint olyan helyet jelöl, mely valamilyen emberi település nyomait hordozza magán, tehát azonosítható a sessioval, a megüléssel. Különben úgy látszik, mintha az „ülése“ a XIII—XIV. században ugyanazt jelentené, mint a „telke“, úgyhogy némely esetben a kettőt egymással fel is cserélik.²³ Ez más-képen, mint a sessio fogalmának azonosításával nem magyarázható.

A XIII. és XIV. századi telek-tanyák között azonban formailag és tartalmilag lényeges különbség van. Ha a XIII. századi példánknál nem is állapítható meg egész biztosan, hogy a telek melyik jelentése volt döntő a névadásban, a XVI. századi „terra sessionalis“ már minden kétséget eloszlat.²⁴ Hogy a XIV. századnál előbb a források nem látják szükségét az utóbbi megjelölés kitételének, következhetik ugyan abból is, hogy már előbb is így élt a köztudatban, csak kitétele hanyagolódott el, de sokkal valószínűbbnek látszik a másik magyarázat: a telek csak ekkorra vált állandóan lakottá. Az állattelleltető telkek esetében ugyanis az állandó ott-lakás nem szükséges, elegendő az időszakos kintlakás.²⁵ A telek állandó lakottsága a foglalkozásban beálló változás következménye volt: a nagyobb tért hódító földművelés megkívánta mindenkitől, különösen azoktól, akik elegendő szolgá-erővel nem rendelkeztek, hogy művelés alatt álló földjüktől ne legyenek nagy távolságban; így kénytelenek voltak állandó lakásukat a határba kivinni.

A XIII. században egy-egy település határában előforduló személynéves telkeknél továbbra is kénytelenek vagyunk kizárásos módszerrel dolgozni. Az eddigiekben megállapítottuk, hogy „terra sessio-

²² Ld. Ugocsában az Akus, illetve Péterfalva néven szereplő falut, mely 1320-tól másfél századon keresztül Telek-, illetve Telkynek nevezetik. Ez utóbbi nevet csak lassan szorítja ki a Csepe név, mely egy ízben praediumként is szerepel. Az elnevezés, valamint a „telek“ arra vall, hogy a község eredetileg elnéptelenedett és a lakosság új település formájában ült ki a határba. (Szabó I.: Ugocsa. 312. l.) Hasonló a következő adat: Wesend kisszámú lakossága 1262-ben kipusztul (habitoribus destituta). A század végére a Károlyiak szerzik meg, 1327-ben telek néven lép fel. Úgy látszik, ekkor népesedik be újra. 1396-ban ismét Wesenth a neve s lakosai megint elhagyták. (Maksai F.: Szatmár. 235. l.)

²³ 1354: Valinttheleke, 1470: Balyntwlese. (Jakó Zs.: Bihar. 205.)

²⁴ Terra sessionalis, azaz lakott hely.

²⁵ Ld. a XVII—XVIII. századi állattartó szállásokat. (Papp L., Márkus I. idézett munkáiban.)

nalisok“, vagyis állandóan lakott helyek nem voltak. De nem gondolhatunk bennük a későbbi jobbágygazdálkodás egységét jelentő telkekre sem, annnyival kevésbbé, mert az adatokból majd mindig kiderül, hogy az illető személynév vagy valamilyen nagybirtokos család leszármazójának, vagy egy a faluban birtokos család tagjának a neve.²⁶ A jobbágygazdálkodás egységét ebben a korban még azok a mansiok jelentették, melyekről a XI—XIII. századi oklevelekben oly gyakran tesznek említést.²⁷ Ha a jobbágygazdaságot a XIII. században egyáltalán nevezték is teleknek, az csak a belsőségre vonatkozhatott, mint ahogy a falu első helyét is minden esetben sessio névvel illették.²⁸ Határozott adataink jobbágytelekrek csak a XIV. századtól vannak,²⁹ legnagyobb részben azonban még ekkor is csak a belsőségre vonatkozóak. (Sessio = jobbágytelek jelzi a fogalom bővülésének az útját, amennyiben a „telek“ egyszerűen ráragadt a külső tartozékokra is, a XIV. század közepénél korábban azonban ez semmi esetre sem következhetett be.) Tömegesen főként azért kezdik ekkor a belsőségekhez tartozó határbeli földeket telkeknek nevezni, mert már mindenütt pusztán, műveletlenül állnak, amikor számbavételük végett szükségessé válik a megnevezésük. Ha a XV. században a telektanyák között is találkozunk már pusztákkal, az a jobbágytelkek pusztásodásával legfeljebb annyi kapcsolatot mutat, hogy e tanyák műveletlenül maradásának is a jobbágyerő hiánya volt a legfőbb oka,³⁰ ami a telek-praediumok pusztásodásánál is közrejátszott. (Állandó lakóik, akárcsak a XII. században, később is szolgák, illetve jobbágyok voltak.) A telek-tanyáknál a pusztásodás szintén a munkaerő hiányát jelentette.

A fenti két kizárásból, valamint a telek „trágyázott“ a XIII. szá-

²⁶ 1214: Folkustelke Micske határában. A fenti időben Micske felének birtokosa Folkus fia Kádás. (Jakó Zs.: Bihar. 301. l.) Leukustelke a szabolcsi Hontpázmány-nembeli Lököstől vette nevét, aki valószínűleg a XIII—XIV. század fordulóján élt. (Maksai F.: Szatmár 168. l.) Miklóstelke Görbed mellett a Görbedi rokonság 1339-ben szereplő tagjáról, Miklósról vette nevét. (Maksai F.: 146. l.) Timotheustelkét a Szamos mentén, a XIII. században élt Timótheusról nevezték el. (Maksai F.: Szatmár 220. l.) Gothardtelke a Kántor család XIV. században élt tagjáról kapta a nevét. (Maksai F.: Szatmár. 142. l.)

²⁷ A mansio jelentette a jobbágygazdaság belsőségét. Néha az udvar és kert vele kapcsolatos volt: curia íobagionalis a neve. Ez a mansioval, ill. sessioval volt egyértelmű. (Wenzel G. i. m. 134. l.)

²⁸ 1267: „sessiones seu loci villarum“. Ld. Remeteszeg (Maksai F.: Szatmár. 200. l.)

²⁹ 1394: „quator curias seu mansiones íobagionales integras, vulgo thelek vocatas“. (M. Okl. Sz. 975. l.)

³⁰ Szabó I.: Hanyatló jobbágyság a középkor végén, Századok 1938. passim.

zadban már létező jelentéséből következik, hogy egy harmadik, elfogadhatóbb magyarázatot kell keresnünk. Ez a telek utóbbi értelmezése nyomán az állattartás tárgykörébe utal bennünket, és arra jogosít, hogy az ilyen személyneves telkekben egy-egy birtokos magántelelőjét fogadjuk el.

Eddig megállapítottuk, hogy pusztá földrajzi névnél már a XII—XIII. századi, általunk telelőknek tartott telektanyáknál is többre kell gondolnunk. Hátra van még annak megvizsgálása, hogy ezek milyen kapcsolatot tartottak a hozzájuk tartozó településsel. Gazdasági szerkezetük meghatározásánál pusztá feltevésnél többre nem támaszkodhatunk: a telektelelők gazdasági hasznosítása megkívánta, hogy valamely állandóan lakott településsel kapcsolatot tartsanak. Ez a központ valószínűleg magának a birtokosnak az állandó lakhelye volt, ahonnan az irányítás is származott.

Már valamivel többet mondhatunk a település szerkezetének a meghatározásáról, bár ez főként a telek-praediumokra vonatkozik és nem állapítható meg egész pontosan, hogy a korabeli telektanyákra szintén mértékül fogadandó-e el. A telek a XIV. században olyan kialakult, de nem önálló csiratelepülést jelent, mely mindig egy másik település határából szakadt le. Oklevelekben legfeljebb egyszerűsége szerepel s ha eltűnik, legtöbbször abba a községbe olvad, melyből leszakadt. A telek ez esetben tehát határozottan valaminek a függvénye.³¹ Minthogy e csiratelepülések kialakulásának kezdete nagyjából a XIII. század vége (mikor az egyes telkek possessióvá válása megindul), így az egyes községek határában szereplő XIII—XIV. századi személyneves telkekben a telek fenti jelentése szerint olyan tartozékot kell látnunk, mely az anyaközséggel még tartja a kapcsolatot s mint település ekkor még nem, vagy ha igen, csak másodsorban jön tekintetbe.

Vizsgálatunkból két fontos eredmény tehát már eddig leszűrődik. Egyik az, hogy a telek mint földdarab a XII. és XIII. században elsősorban gazdasági hasznosítása (állattartás, ott emelt időszakai épít-

³¹ 1273-ban Bessenyő egész Ürögdig és Pósaig nyúlott. Határában a XIV. században Bessenyőtelek néven egy településcsirát találunk. (Jakó Zs.: Bihar. 211. l.) 1329-ben Tothtelek Érmihályfalva határai közt alakult ki s birtokosai is annak gazdái. (Jakó Zs.: Bihar. 360. l.) 1343: Ágtelek terra, egy Eszenyben birtokos család, Simon egyik leszármazójának birtokában. Eszenyből szakadt le valószínűleg a XIII. század végén. (Lehoczky T.: Bereg. 846. l.) 1435: Zentelek, Kér kirajzott jobbágynak a lakói. (Jakó Zs.: Bihar. 302. l.) 1465: Tothtelek, Panasszal együtt szerepel, valószínű, hogy abból szakadt le. (Jakó Zs.: Bihar. 372.) 1471: Harapsyles. Zaránd határából vált le. (Jakó Zs.: Bihar. 261. l.) 1552: Bantelek. A XIV. században létesülő Karándból vált le. (Jakó Zs.: Bihar. 232. l.)

mények), a XIV—XV. században pedig valamely település külső határához tartozó föld állandó megülése által kapja a nevét. Utóbbiról megállapítható, hogy mindig egy állandó települési maghoz tartozik, abból is szakadt le.

Második eredmény, hogy a „terra sessionalis” és „sessio minoris guechteluke” egymás mellé állításával meg tudjuk rajzolni azt az utat, amelyet a telektelelő a határba kiköltözött magános tanyatelepen át a szórványtelepig megtesz. Minthogy vizsgálódásunknál csak kevés pozitív adatra vagyunk szorítva annak megállapításánál, hogy milyen volt akár egyiknek, akár másinak belső szerkezete, kénytelenek vagyunk az oklevelek rájuk vonatkozó terminológiáját kiindulási alapnak venni és azt vizsgálat tárgyává tenni.

A személynévvel összetett telek-telelők ismertetőjele a XIII. században, hogy mindig valamilyen állandó település határnevei között fordulnak elő, a praedium szó nélkül.³² Néha annak határán kívül is említik őket, ekkor azonban a források a telek mellett a terra³³ vagy possessio³⁴ elnevezést is használják, a terrával kifejezve azt, hogy település nincs rajtuk, a telekkel pedig jelezve, hogy valami-

³² Szeben határában (Bihar megyében) 1342: Vrbanus theleke: (Jakó Zs.: Bihar. 348. l.) Micske határában 1214: Folcusteluke, locus (Jakó Zs.: Bihar. 301. l.) Súlyomkó uradalmában a XIV—XV. század folyamán elpusztult magyar telepek: Ikerteleke, Almateleke, Zaldubachteluke, (Jakó Zs.: Bihar. 341. l.) Szatmár megyében, Dobos határában, 1294: Deegthelek és 1296: Tursttheluk. (Maksai F.: Szatmár 130. l.), Makkod határában, 1279: Deusteluke. (Maksai F.: Szatmár 173. l.) Rozsály határában 1314: Sarathelék. (Maksai F.: Szatmár 203. l.) Jánk határában, 1342: Demetheleke (Maksai F.: Szatmár 152. l.) Kocs határában 1252: Nagthelek. (Maksai F.: Szatmár 162. l.) Radalf határában 1352: Megestheleke. (Maksai F.: Szatmár 198. l.) Szatmárnémeti határában, 1264: Iketeleque, 1411: Chaholchtheleke. (Maksai F.: Szatmár m. 212. l.) Súlymos határában 1433: Sommateleke. (Maksai F.: Szatmár m. 207. l.) Piskárkos határában, 1434: Papthelek. (Maksai F.: Szatmár. 197. l.) Laskod határában, 1453: Nyakastheleke. (Maksai F.: Szatmár 167. l.) Szentmárton határában, 1495: Nemeththeleke. (Maksai F.: Szatmár 215. l.)

³³ XIII. század. Paltheleke nevű föld a Szamos mentén, Gyügye határában. (Maksai F.: Szatmár 189. l.) Timoteustelke nevű föld szintén Gyügye határában. (Maksai F.: Szatmár. 221. l.) Kenezteleke nevű kölcsei föld (Maksai F.: Szatmár. 160. l.) XIV. század: Tárnokteleke nevű föld Érmihályfalvához tartozik. (Jakó Zs.: Bihar. 364. l.) Séptely határában: Tynoutelke. (Jakó Zs.: Bihar. 338. l.) XV. század: Nádasteleke nevű föld (Jakó Zs.: Bihar. 304. l.)

³⁴ XIII. század: Urkurtelek possessio (Lehoczky I.: Bereg. 840. l.) XIV. század: Györtelke possessio (Maksai F.: Szatmár. 144. l.) Teresteleke, possessio Dobos és Pályi közt. (Csánki D. i. m. I. k. 487. l.) Tubultelke possessio, Nagykároly vidékén feküdt. (Csánki D. i. m. 487. l.) Teleki possessio Laskodnál. (Szabó L.: Ugocsa. 408. l.) Miklóstelke possessio Görbéd mellett. (Maksai F.: Szatmár. 146. l.) XV. század: Paltelek és Kisthelek possessiók Szalóksámsonnal együtt fordulnak elő. (Csánki D. i. m. I. k. 523. l.)

lyen emberi lakásnak nyomait kell keresnünk rajtuk. Állandó település ezeken csak akkor következett be, amikor valamilyen meglévő település határához csatolták őket.³⁵ Ilyen függőségre látszik mutatni a telek mellett a possessio szó, melyre amint láttuk, akkor volt szükség, ha a telket (illetve tanyát) valamilyen oknál fogva már nem az illető település határában belül, annak földrajzi nevei között sorolják fel. A „possessio“ azonban itt még mindig a „terra“-val egyértékű: 1299. Neugrad „terra, seu possessio“,³⁶ 1333. Laktheleke „possessio seu terra“,³⁷ 1417. „possessio seu terra Halaz alio nomine Halaz teleke“.³⁸ Az utóbbi két adatról a hangsúly a possession van, melynek a XV. században, úgy látszik, már nagyobb a településtörténeti értéke, mint az akár egy századdal is előbbi elnevezéséé, — ezzel jelzi az utat, amit a telek a gazdasági funkciójú tanyától a szórványtelepig megtett.

A tanya szórványteleppé válása különben, úgy tűnik, már a XIII. és XIV. század fordulóján megkezdődhetett. Ekkor fordulnak ugyanis tömegesebben elő azok a személyneves telek-adatok, melyek mindig egy települési magból leszakadó kisebb telepre vallanak.³⁹ Ebbe a csoportba tartoznak az egy-egy község neve mellett említett thelky, theluky⁴⁰ alakok, melyeknél az „i“ az „é“ birtokosképzővel

³⁵ Ld. Méhteleket. 1334-ben Gerholccal említik, mely utóbbinak helyén 1216-ban a Gutkeled nembeli Kozmás földje állott. Tehát a XIII. század végén alakulhatott rajta az említett község, melynek Méhtelek neve és rendeltetése után ítélve kezdetben csak egy terrája, ill. tanyája lehetett. (Maksai F.: Szatmár. 138. l.)

³⁶ Nógrádban. (Csánki D. i. m. I. k. 104. l.)

³⁷ Szabolcsban. (Csánki D. i. m. I. k. 319. l.)

³⁸ U. ott. (Csánki D. i. m. I. k. 516. l.)

³⁹ Ld. a következőket: 1314: Szakoly egyik melléktelepülése Ineszakolya, melynek másképpen még Ineteleke is a neve. (Maksai F. i. m. 208. l.) 1320: Martonteleke alio nomine Botkemene. Bot-Keménynel egy határban alakulhatott ki 1320 körül. Mártonteleke, míg Kemény magában is tovább fejlődött. (Jakó Zs.: Bihar. 297. l.) 1327: Alexander teluke. Maksai nem tartja valószínűtlennek, hogy a szomszédos Máté birtokosától, Karászi Sándortól kapta a nevét. Ez esetben onnan is szakadt le. (Maksai F.: Szatmár. 174., 204. l.) Onodból szakadhatott le a XIII. században Lászlótelek. Nevét a faluban birtokos Lászlótól kapta. Később egyik melléktelepévé vált. (Maksai F.: Szatmár. 185. l.) 1339: Gécnél szerepel egy sessio minoris Guechteluke. Később Kásgéc néven melléktelepüléssé válik. (Maksai F.: Szatmár. 139. l.) 1329: felbukkan Szamos-teleke; Maksai a telek szó használatát tekintve valószínűnek tartja, hogy első lakosai Apa határában a Szamos-átkelőhöz települtek le s az így alakult falu szakadt el az anyaközségből. (Maksai F.: Szatmár. 211. l.) 1342: Gregortamas-theleke Malontából szakadt le.)

⁴⁰ Kniezsa I.: Keletmagyarország helynevei. I. hely 125. l.

azonos.⁴¹ Minthogy ezek az adatok kizárólag abból az időből valók, mikor egyre gyakoribbak lesznek a település megsokszorozódására mutató Alsó, Felső, Belső, Külső, Kis és Nagy jelzők, nagyon is valószínű, hogy a „thelky“, „telke“ alakokban ugyancsak egy határbeli társtelepülést kell látnunk,⁴² mely az eredeti településmagnál kisebb jelentősége és másodrendű települési értéke miatt neveztetett így. Nem helytálló tehát az az eddigi vélemény, mely minden esetben a település teljes elnéptelenedését vélte felismerni a másodlagos „telek“ ragadványszóban.⁴³ E gazdasági rendeltetésű terra sessionaliskok és a belőlük továbbfejlődő „kisebb“ sessiok a lakosság határba való kiköltözésének köszönhetik létrejöttüket.⁴⁴

A telek-tanyák possessióvá válásának azonban kellett hogy legyen egy másik módja is. Az előbbi kialakulás előfeltétele az volt, hogy az anyatelepülés elég erőteljes legyen népfeltelegének a határba való kiköltöztetéséhez s hogy az oda kiszivárgott emberanyag azt melléktelepülés formájában megülje. Különösen azoknál a falvaknál következhetett ez be, melyeknél a határ hosszan elnyúlott, s leváló részeit valami közlekedési akadály is távoltartotta, tehát így a tanyának induló településből hamarosan külön falu keletkezhetett. Már csak az hiányzott, hogy az ilyen határrész is tömör magot fejlesszen, vagyis osztódással szabályosan kettéváljék. Ez magyarázza,

⁴¹ Ld. az Akusfalva—Péterfalva határában kialakult Thelky praediumot. 1320-tól másfél századon át így nevezik ezt a melléktelepülést, mely az előbbivel nem azonos. Ezt bizonyítja, hogy a község Chepefalva alio nomine Petherfalva és Chepe alio nom. Theleky néven egyaránt előfordul 1471—76-ban, ami arra mutat, hogy az előbbi község sem pusztult ki végkép, Thelky, illetőleg Chepe pedig nem azon a helyen alakult ki. (Szabó I.: Ugocsa, 311. l.) Másik adat: 1261: Eusy, 1341: Theleky egyik melléktelepülése. A fenti időben semmi sem mutat elnéptelenedésére. (Jakó Zs.: Bihar. 313. l.)

⁴² Egy adat 1561-ből egy ilyen melléktelepülésre mutató „telek“ csíráat határozottan meg is nevez. A kérdéses időben az egri püspök birtokán találkozzunk egy „Feltelekkel“ vagyis „Telky“-vel. (Csánki D. i. m. I. k. 746. l.) Hasonló analógia 1331-ben Feltymar possessio, 1346-ban Feltymartelke possessio. (Csanád, Csánki D. i. m. I. k. 705. l.)

⁴³ Néha ugyanis, ha külön adatok nem szólhatnak az elnéptelenedésről, az egyes személynéves telekösszetételű helynévalakok is a főtelepülésből leváló melléktelepre vallanak. Ilyenek a következők: 1214: Cheussi, 1351: Cheustelek. Elnéptelenedése csak a XV. században indul meg, előbb nem tudjuk, hogy pusztá lett volna. (Jakó Zs.: Bihar. 231. l.) Hasonló helyzetű 1355: Tarnok, 1352: Tarnokteleke, (Jakó Zs.: Bihar. 364. l.) és 1376: Ws, 1475: Wztelek. Semmi sem mutat arra, hogy közben elnéptelenedett volna. (Jakó Zs.: Bihar. 376. l.)

⁴⁴ Ld. Malonta—Gregortamastelke- és Kismajtis terra sessionalisknál. (Majtis, Maksai F.: Szatmár. 172, 173. l.) Alakilag kisebb megülések voltak. (Ld. Guechteluke, Maksai F.: Szatmár. 139. l.)

miért képesek a településből leváló telek-praediumok sok esetben faluvá is válni. A szórványteleppé váló alakulás másik oka valamely erőtlen település felbomlása lehetett. Nem kell mindjárt a település adottságainak elégtelenségére gondolnunk, nem elég forgalmas hely, gyakori zaklatottság, mert a XIV—XV. századi példák azt mutatják, hogy a kis telepek ezt aránylag könnyen átvészelték és még ha átmeneti időre pusztává is váltak, rövid idő leforgása után megint falvak tűntek fel. Sokkal fontosabbak voltak ennél birtokviszonyaik és az a tény, hogy a sok egy borkorban fekvő telep közül néhány még a XIV. században is alig ütötte meg a falu mértékét. Közülük egyik-kivált, szerencsés véletlen folytán, vagy éppen annak következtében, hogy a szomszéd kis tanyáról annak gazdája odaköltözött⁴⁵ s így az a nagyobbikba volt kénytelen olvadni, népféleslegének egy része pedig a környező tanyákat továbbra is megülte s azokat possessióvá formálta.⁴⁶

E második esetben a tanyák szórványteleppé válása a középkor e századaira jellemző pusztásodási folyamatban leli magyarázatát. A földek művelésével sokhelyütt felhagynak, és a lakosság nagyobb települések létrehozásán fáradozik. E pusztásodás a helynevek tanúsága szerint már a XIII. század végén megindul, éppen akkor, mikor az egyes települések határaiban a tanyák is, mint terra deserták, puszták tűnnek elénk.⁴⁷

A tanyák eltűnése, mint láttuk, mindkét esetben értéknövekedést jelentett. A felszívódásnak azonban volt egy sokkal egyszerűbb és

⁴⁵ Ld. Petlend és Gyakháza esetét. Mindkettő bizonyos Chey nevű lakatlan földön keletekezett a XIII. század végén. Bár Petlend már 1291-ben mint villa Petri fratris Gok szerepel, de még 1322-ben is oly jelentéktelen, hogy terra Petri Goknak nevezik. Ugy látszik azonban, mintha Gyakházával szemben jelentősége ekkor emelkedni kezdett volna, mert 1394-ben már Petlend a neve. Midőn pedig 1394-ben előbb gazdái, a Gyakházaiak Petlendre költöznek, beolvad Petlendbe. (Jakó Zs.: Bihar. 297. l.) Hasonló a helyzet Déternél, mely Bálinttelke. Sárosbolcs, Szentdienes közelében feküdt. Nevével 1477 után többet nem találkozunk, „Pusztulásoknak oka“ — írja Jakó — hihetőleg az lehetett, hogy mikor a szomszédos Bolcson is birtokos Tordai-család tulajdonába került, a megkülönböztetés szükségessége eltűnt. (Jakó Zs.: Bihar. 233. l.)

⁴⁶ Ezt látjuk az említett Déternél, melynek határában 1470—77 között két csíratelepülés is szerepel. Egyik: Thenewtheleke, alio nom. Therethel praedium, a másik Azzonywlese, praedium. (Jakó Zs.: Bihar. 233. l.)

⁴⁷ 1298: Tamásitelek pusztja Szentmiklóstelkéhez tartozik. (Maksai F.: Szatmár. 216. l.) 1390: Thozokostheleke pusztja Meggyesteleke határában. (Maksai F.: Szatmár. 178. l.) 1325: Pazmantelek pusztja Fülöp határában. (Maksai F.: Szatmár. 137. l.) 1434: Iwantheleke pusztja Pircse határában. (Maksai F.: Szatmár. 197. l.) 1434: Koppanteleke pusztja a Jánosi uradalom határában. (Maksai F.: Szatmár. 163. l.) Thoththelek, Machatheleke, puszták. (Maksai F.: Szatmár. 194. l.)

nem is ritka módja, mikor t. i. elhagyatásuk után egy bizonyos idő elteltével, mint pusztá terrákkal és locusokkal találkozunk velük egy-egy település határán belül.⁴⁸

Az eddigiekben csupán azt az utat kívántuk megrajzolni, amit a tanya a gazdasági teleptől a szórványtelepülésig megtett. Az ezt előidéző gazdasági és települési okokat a következő fejezetekben tárgyaljuk, mert a praediumokkal annyira szervesen összefüggnek, hogy taglalásuk azoktól elválasztva, külön nem volna célravezető.

IV.

A praediumok alakulása.

(A gazdasági teleptől a szórványtelepülésig.)

Az a fogalomzavar, mely már a XII. század végén és a XIII. században a telek különböző típusainál fellép, vezette a kutatók nagy részét arra, hogy a telek szónak a helynévhez való utólagos hozzátapadásában egy-egy település teljes elnéptelenedésének a szimbólumát lássák, és a „telkeket“ teljesen lefoglalják a puszták számára. Kétségtelen, hogy a XIII—XIV. századi határjárások egyes telekösszetételeket gyakran látnak el pusztá és praedium megjelöléssel.¹ Egy egész sereg van azonban abból a típusból is, melynél e megkülönböztető elnevezést nem találjuk meg. Az oklevél helyszíni felvétel és tanukihallgatás alapján történő határjáró módszere, valamint a telek mint tanya és a telek mint pusztá (akár az uradalmak későbbi pusztáira is gondolhatunk) egymástól elütő alakú sajátossága kizárja azt, hogy ilyen sorozatos elírások és téves adatfelvételek történtek volna.

A zavar azért állt elő, mert a telektanyák mellett már a XII. században találkozunk egy másik típussal is. A korabeli oklevelek

⁴⁸ Pósa határában 1319-ben találkozunk egy Lovastelek terra-val, mely 1382-ben Lovastelek locus néven fordul elő. A telekkel egyértékű „ülés“ összetételű tanyaszerű telepeknél ugyancsak megtaláljuk ezt a folyamatot. Így: 1551-ben szerepel egy Emree llese locus Mezőgyarak határnevei között. (Jakó Zs.: Bihar. 250. l.)

¹ A pusztá vagyis „desertum“, ill. „terra vacua“ elsősorban a föld műveletlen állapotára vonatkozik. A praedium ekkor még semmi esetre sem azonos a desertummal, legfeljebb csak alakilag egyezik a későbbi allodiális pusztákkal. Nem pusztá föld, mert lakosairól említés történik. A Tur erdős vidékén a XII. században négy szolgalakossággal ellátott praedium helyezkedik el. (Maksai F.: Szatmár. 163. l.)

terminológiája világos megkülönböztetést tesz a kétféle telek között. Isoteleke „terra“² (1216) és Csépánföldre alias Csépántelké, „terra vacua“³ adatai önállóan és nem határnévként szereplő tanyákra mutatnak, a „föld“ szó csak alaki sajátosságukat magyarázza.⁴ Úgy látszik, nem volt erre a megkülönböztetésre szükség azoknál a telekadatoknál, melyek valamilyen település határán belül fordultak elő, mert a „telek“ itt úgyis mindent megmagyarázott.⁵ Egy sereg olyan telek szóval kapcsolt összetétellel találkozunk végül, melyeknél a település alaki sajátossága semilyen jelző nem mutat.⁶ Alig egyszer-kétszer fel-felbukkanó önálló határu telepek ezek. Élettartamuk is rövid, egy-két emberöltőnél tovább soha nem élnek. Emléküket legfeljebb néhány dülő⁷ vagy tanya⁸ őrzi. Nagyságukról némi fogalmat nyerünk Orosztelek esetében,⁹ melynek még a XV. század végén is csupán egy pusztá telek alkotta a negyedrészt. Közülük csak egyeseknek sikerült faluvá válni.¹⁰ A faluvá válás ideje sokszor egy századig is elhúzódott.¹¹

Az utóbbi helyek alaki sajátosságát a XII—XIII. században, úgy látszik, legjobban a telek szó fejezte ki, ezért volt szükségtelen min-

² Szabó L.: Ugocsa. 376. l.

³ Lehoczky T.: Bereg. III. k. 230. l.

⁴ Az, hogy önállóan és nem határnévként fordulnak elő, szerkezetbeli különbségre mutat.

⁵ Ld. a „telek“ jelentését. Inkább állati állásra utal.

⁶ 1291: Urusztelek (Jakó Zs.: Bihar. 310. l.). 1398-ban már lakatlan, tehát igazi falu nem is lehetett. Minthogy lakói solymászok voltak, inkább gazdasági telep volt. 1327: Csombortelek. (Lehoczky T.: Bereg.) 1327: Beseneutelek. (Jakó Zs.: Bihar. 211. l.) 1341: Kystthelegd. (Jakó Zs.: Bihar. 365. l.) Utóbbiak mindíg valami határból kiváló melléktelepre mutatnak. (Ld. az előző fejezet 25. jegyzetét.) Ha mégis valamilyen alaki sajátosságukra mutató kifejezés áll mellettük, legfeljebb csak possessiok-nak nevezik őket. (Ld. az előző fejezet 28. jegyzetét.)

⁷ Kistelegd. Nyárszeg és Bikács közt egy dülő őrzi emlékét. (Jakó Zs.: Bihar. 365. l.)

⁸ Orosztelek, Senkolyostól északra, tanya. (Jakó Zs.: Bihar. 310. l.)

⁹ 1421: Orozthelek, a XV. században Körösszegapátiba olvadt. (Jakó Zs.: Bihar. 310. l.)

¹⁰ Puclus teluc (Jakó Zs.: Bihar. 326. l.), 1256: Thelegd. (Jakó Zs.: Bihar. 364. l.), 1283: Olahteluk (Jakó Zs.: Bihar. 309. l.), 1291: Teluky (Jakó Zs.: Bihar. 365. l.), 1329: Tothteluk (Jakó Zs.: Bihar. 369. l.), 1325: Zamostheleke (Maksai F.: Szatmár 210. l.). 1325: Jaromtheleke (Maksai F.: Szatmár. 153. l.). 1344: Melthelek (ma Méthelek.) (Maksai F.: Szatmár 176.), 1410: Fentelek, ma Mezőfény (Maksai F.: Szatmár. 136. l.)

¹¹ 1283: Olahteluk. Faluvá válása még a XIV. század közepén is javában folyt. (Jakó Zs.: Bihar. 309. l.)

den további megjelölés.¹² Pedig az önálló jellegű települések megnevezésére a XIII. században már két szavunk is volt: a villa és a possessio.¹³ A települések ekkor még gyakran igen csekély értékűek voltak, ezért érthető, hogy ugyanaz a helység, melyet egyik alkalommal villának neveznek, a másik alkalommal praediumként fordul elő.¹⁴ A villák gyér népessége volt az oka annak is, hogy egy-egy települést felváltva neveztek hol villának, hol pedig terrának.¹⁵ E villákat és terrákat a praediumoktól már kezdetben az különböztette meg, hogy az előbbiek semilyen központi magtól nem függtek.¹⁶ Vagy közös foglalkozásúak településhelyei, vagy egy-egy nagycsalád lakóhelyei voltak. Egyik fajtájukra az jellemző, hogy akinek a tulajdonában volt, legtöbbször maga is benne lakott, később pedig a közös ősötől származó családok lakták. Valakinek a villája tehát valóban egyben domusa is volt.¹⁷

Bár kétségtelen, hogy az oklevelek kisebb lakott helyeket is gyakran neveznek praediumoknak,¹⁸ mindazonáltal emezek csekélyebb jelentőségét is bizonyítja, hogy van eset, amikor csak általában, minden külön elnevezés nélkül említik őket.¹⁹ Ez csak azért volt lehetséges, mert alárendelt helyzetük következtében a hangsúly

¹² A telek a vele összetett helyneveknél a XIV. században egyrészt egy nagyobb településhől leváló kisebb telep, másrészt már előbb is a praediummal válik egyértelművé és egyértékűvé.

¹³ Wenzel G. i. m. 150. l.

¹⁴ Villa dicta Sasun, és praedium Sassun. (Wenzel G. i. m. 150. l.)

¹⁵ 1291: villa Petri fratris Gok. 1322: terra Petri fratris Gyok. 1327-ben Petlendnek nevezik. (Jakó Zs.: Bihar. 321. l.)

¹⁶ Helbok a Dorf- és Hofriedlungok közé illeszti a Weilereket. Utóbbi szót a latin villából (mezei ház) származtatja, s a Weilert alakilag olyan településnek tartja, melynek nincs saját közigazgatása, hanem mindig függvénye egy-egy Dorfnak. (A. Helbok: Deutsche Siedlung. 6. I.) Nálunk a Weilerekek leginkább a praediumok felelnek meg. A villák valószínűleg az ő Hofriedlungjaikkal azonosak. A település külső alakját tekintve az első századokban a villák és praediumok hasonlítanak egymáshoz, úgyhogy a kettőt gyakran fel is cserélik. A német Hofriedlungokat és a Weilereket is egymáshoz egész közel állónak mondja Helbok.

¹⁷ 1291: villa filiorum Marcelli, 1341: Marcelháza. A XII század elején itt élt birtokostól kapta a nevét. A közös ősötől való leszármazás tudata még évszázadok múlva is élt az itteni rokonsaládokban. (Jakó Zs.: Bihar. 294. l.) 1229: Letha, 1291: villa Cosme, 1438: Cosmafalwa. Több adat szól arról, hogy Kozma Létán a Berettyó partján építi fel házát, s az lesz állandó tartózkodási helye. (Jakó Zs.: Bihar. 284. l.)

¹⁸ 1376: Samol, Samelhaza. (Maksai F.: Szatmár. 204. l.) Az apró falut 1421-ben praediumnak nevezik, valószínűleg annak emlékére, hogy a Kaplonyok átteleses parton levő Saul-Sályijából szakadtak ki a lakói.

¹⁹ „Habet Ecclesia alia etiam praedia, quae non sunt in hac pagina nominata“. (Wenzel G. i. m. 150. l.)

ilyenkor számszerű felsorolásukra esett, vagyis csak az volt a fontos, hogy ki hányal rendelkezik belőlük, nem pedig pontos földrajzi körülhatárolásuk. Ez az alárendeltség szerkezetükből adódott: egy-egy település tartozékai, legtöbbször éppen egy-egy birtokos gazdasági telephelyei voltak.²⁰ Formai sajátáguk következtében élettartamuk is igen rövid volt. Ha a praediumokat már az első századokban nem mindjárt ezek a sajátágok különböztették volna meg a településektől, nem maradt volna meg emlékük éppen a XIV—XV. században is.²¹ Azt látjuk viszont, hogy a gazdasági rendeltetés emléke még a földesúri „puszták”-nál is fennmaradt.

Valóban, a praediumok sajátága legjobban a „telek” szó által fejeződött ki. Bizonyítja ezt az is, hogy a nagyobb önállósággal rendelkező gazdasági teleppé berendezett telkek korai előfordulásakor még sem településeikre, sem gazdasági kihasználásukra mutató szót (praedium, stb.) nem használnak.²² Telek és praedium azonos fejlődésének eredménye, hogy a XIV. század közepétől kezdve két évszázadon keresztül nevükben egyenesen egymásra utalva kerülnek elénk.²³ A praediummal azonos telkek korai „possessio” megnevezése²⁴ pedig az előbbi szó származása következtében cseppet sem különös. Valaki possessioja, birtoka ugyanis az oklevelek terminológiája szerint egy településnél nemcsak a lakóhelyre, hanem annak egész határára vonatkozik.²⁵ A XIV—XV. században a possessio telekkel összevetve kizárólag akkor fordul elő, ha a szórványtelepü-

²⁰ A XII. század közepe táján élt Kölse comes a Túr mentén 4 praediumot alapított. (Kölse, Milota, Tur, Tyukod.) A monostor-megerősítő oklevél szerint csupán szolgálakossággal ellátott kis telepek voltak ezek, melyek közül Tyukod, mint a Kölse-i nemzetség lovasjobbágynak telepe tűnik fel 1181-ben. Ilyen volt még Szekeres, mely a cégényi monostor szolgálainak telephelye lett. A szolgálak a monostornak terménybeszolgáltatással tartoztak. (Maksai F.: Szatmár. 213. l.)

²¹ 1181: Fülesd. Ekkor még minden valószínűség szerint csak dülönév. 1345-ben is csak Kölse tartozéka és lakatlan föld. 1438-ban egyik oklevél praediumnak nevezi, valószínűleg még ekkor is függőségben lehet Kölsevel. (Maksai F.: Szatmár. 137. l.) Hasonló Gyülevész, 1441-ben tűnik fel először. Felváltva praedium és possessio a neve. Jakó is tanyaszerű telepnek látja. Jakó Zs.: Bihar. 253. l.)

²² A korai személynéves telkeket még nem nevezzük praediumoknak.

²³ Akusfalva 1320-ban Thelki néven kezd szerepelni. Ekkor egyízben praediumnak is nevezzük. (Szabó I.: Ugocsa. 312.) A XIV—XV. században akár önállóan, akár mint valamilyen település tartozékai fordulnak elő, majd minden esetben praediumnak nevezzük őket.

²⁴ Ld. az előző fejezet 28. jegyzetét.

²⁵ „Possessio Look in qua sex ville valachales haberentur”. (Szabó T. Attila: Lakság. Magyar Nyelv, 1940. 259. l.)

lés valamibe beolvad és annak tartozéka lesz és pedig nemcsak tartozéka (mert a tanya is az), hanem attól határokkal elválasztott része.²⁶

A gazdasági berendezkedésű telkek és praediumok azonosságára vall, hogy a XIII—XIV. század fordulójától előbbiek a praedium szóval összetetten fordulnak elő. Ez a kialakulás arra az időre esik, mikor az egyes tanyák megduzzadva maguk is többé-kevésbé önálló településekké válnak. Ekkor úgy látszik, valóban szükségessé lesz, hogy ezeket a telek-praediumokat a valóságos tanyáktól, illetve állattartó-szállásoktól valamiképen megkülönböztessék.²⁷ És fennmaradt annak szükségszerűsége végig a XIV—XV. századon keresztül, hogy egyes önálló határokkal rendelkező, de tanyának már nem nevezhető és faluvá még nem vált gazdasági telepeket praediumnak, vagy possessionak nevezzenek.²⁸

A telkek egyik fajtájának²⁹ és a praediumnak azonos származása következtében a kettő fejlődési menete igen hasonló volt, úgyhogy a kettőt egymástól szétválasztani igen nehéz, már csak azért is, mert a XIII. század végétől egy valóságos praedium³⁰ és egy telek-praedium létezésével kell számolnunk. Ahogy az idevágó adatokból megállapító, kezdetben mindkettő szolgatelepülés, földesúri majorság, valamilyen mezőgazdasági munka telephelye volt. A XIII. században a gazdasági rendeltetésű, valóságos praediumok mintha egy időre vesztettek volna jelentőségükből. Ennek oka, hogy a földesurak magántelelői (telek-tanyái), ha más rendeltetéssel is, de ugyancsak gazdasági telepek voltak. A közbeeső időben tovább élnek a telek-praediumok, de ahogy a XIV—XV. századi adatokból megállapítható, rendeltetésük nem annyira a gazdasági üzemhely, hanem mint melléktelepülések élnek tovább egy-egy megduzzadt község hatá-

²⁶ 1411: Résztelkek és Sóstelkek csak mint „locus populosus”-ok szerepelnek. Ekkor Szatmár város lakott részei, 1424-ben possessiók. (Maksai F.: Szatmár 261., 268. l.) Miklóstelke a Görbedi rokonság alodiuma. 1339: Hagymás és Miklóstelke Görbed melletti possessiók (Maksai F.: Szatmár 146. l. 1380: Györgytelek, possessio, Kocsord vagy Csaholy területéből szakadt ki. (Maksai F.: Szatmár. 144. l.)

²⁷ 1329: Gyügye tartozéka: Barlateleke. 1447: sessio vagy praedium, később Ujlak tartozéka. (Maksai F.: Szatmár. 145. l.) Akusfalva alio nomine Peturfalva, 1320: Thelgy praedium. (Szabó I.: Ugocsa 311. l.)

²⁸ 1341—1482: Szopsattelke praedium. (Maksai F.: Szatmár 218. l.) Ld. a III. fejezet 28. jegyzetét

²⁹ Amit telekpraediumnak neveztünk.

³⁰ Településnek nem, csak gazdasági telepnek nevezhetők. Az oklevelek praediumoknak is nevezik őket.

rában.³¹ A XIV—XV. században ismét előbukkannak a valóságos praediumok, a fentihez hasonló módosulással: egy részük egy-egy település csírájának megjelölésére szolgál,³² valószínűleg nem gazdasági rendeltetéssel, más részük (egy-egy személy „telke”) valószínűleg földesúri magánkezelésben levő gazdasági berendezkedésére utal.³³

A telkek és praediumok hosszas belső fejlődése szükségképpen vezetett oda, hogy kibontakozásuk egyik stádiumában a két szó maga is pusztát kezdjen jelenteni az okleveles nyelvben.³⁴ Ez a csupán csíratelepülésnek tekinthető, telek nevű, vagy praedium jellegű gazdasági üzemhely gyakori elhagyatottságának a következménye volt. A XV. században a telekpraediumok már legnagyobbbrészt mint lakatlanul és műveletlenül hagyott desertumok tűnnek elénk.³⁵ Ez az idő pontosan megfelel a földesúri allodiumok kialakulása kezdetének.³⁶ Az allodium elsősorban ezeket a telekpusztákat veszi birtokba, hiszen egy részük már előzőleg is hasonló rendeltetésű volt.³⁷ Mint ahogy kezdetben a praediumnak is csupán számszerű felsorolása a fontos,³⁸ úgy lassan az elhagyott telek-praediumokat is telek-, illetve pusztaként sorolja fel a nyilvántartás, vagyis csupán azt mondja meg, ki hánnal rendelkezik belőlük. Egy mindenesetre világos: ha a praedium-telkek a későbbi puszták alakjában kerülnek is elénk, maga a szó kezdetben mégsem azonos a pusztával. Csak a XV. században válik egyik jelentése azzá, mikor egyes pusztánmaradt job-

³¹ 1333: „sessio minoris Guehteluke” (Maksai F.: Szatmár. 139. l.) 1447: Barlatelke sessio vagy praedium. (Maksai F.: Szatmár. 145. l.)

³² 1470—77. Thenewthelek alio nomine. Tharathal praedium és Azzonylese praed. (Jakó Zs.: Bihar. 283. l.) 1438. Fülesd praedium, Kölce tartozéka. Ekkor jobbágysok is élnek rajta. (Maksai F.: Szatmár. 137. l.)

³³ 1470: Kykesmezw, Kántor-praedium. Maksai F.: Szatmár. 161. l.), 1479: Pethrymeze, Kántor-praedium (Maksai F.: Szatmár. 196. l.), 1446: Szopsa-telke, praedium. (Maksai F.: Szatmár. 218. l.)

³⁴ A személyneves telek-praediumok a XV. században már legnagyobbbrészt mint földesúri puszták szerepelnek. Ld. a 35. jegyzetet.

³⁵ Tibatelke a XV. század közepén, pusztán áll. (Maksai F.: Szatmár. 220. l.) Kalateleke XV. század közepén ugyancsak. (Maksai F.: Szatmár. 254. l.) Lőkösteleke szintén pusztá. (Maksai F.: Szatmár. 168. l.) 1505: Wayantheleke (Maksay F.: Szatmár. 230. l.) 1523: Machathelke, Thotheleke szintén puszták. Maksai F.: Szatmár. 194. l.)

³⁶ Porháza, Károlyi-pusztá Vasvári mellett. Földrajzi nevei között 1431-ben szerepel Azthaghel. (Maksai F.: Szatmár. 197. l.) Az utóbbi neve és rendeltetése után ítélve nem lehetett más, mint földesúri allodiális gazdálkodás helye.

³⁷ Ld. a 35. jegyzetet.

³⁸ Ld. a 19. jegyzetet.

bágytelkek megjelölésére lefoglalják.³⁹ Addig inkább sessio értelemben használatos.⁴⁰ Ebben az időben a telkeknek is hasonló jelentésével találkozunk.⁴¹ Hogy a telek szó mennyire azonos a sessio fogalmával, világos a következőből is: egyes telekkel összetett helyneveknél sokszor elegendő a „sessio“ kitétele, a telek maga elhanyagolódhatik.⁴² A sessio azonban ezeknél a telek-praediumoknál nem tévesztendő össze az egy-egy község határában kialakult közönséges tanyával, „terra sessionalis“-sal.⁴³ Jó példa a következő adat: 1329-ben Gyügye határában szerepel egy Barlatelke nevű tanya. 1446-ban pedig Újlak tartozéka lesz, tehát praediummá önállósul. Ennek következtében az oklevél 1447-es átírása mintegy magyarázatul hozzáteszi a sessio nevet.⁴⁴

Az eddigiekben láttuk, hogy a XII—XIII. századi praediumok keletkezésének a feltétele, hogy valamilyen meglévő községgel, belső maggal legyenek kapcsolatban.⁴⁵ A praediumok e sajátsága még a XIV—XV. században is feltűnő. Ugyanis a praediummá alakulás egyik legtermészetesebb módja akkor éppen az, hogy egy önálló településből valamilyen mag leszakad.⁴⁶ E folyamat előidéző oka már az előző században rejlik: a XIII. század végére egyes faluvá váló telepek határa a lakosság szaporodása, főként pedig a részbirtokok növekedése következtében óriásivá válik.⁴⁷ Sokszor egyenesen úgy tűnik, mintha a birtokosok egymástól elválasztanák porcióikat. (Ennek az elkülönülésnek az oka néha éppen az, hogy a csak településcsírának tekinthető mag különböző időben egész különálló család-

³⁹ A XV. században az elhagyott jobbágytelkek mellett praediális jobbágytelkeket is említenek. (Szabó I.: Hanyatló jobbágyság a középkor végén. 14. l.) Olyan jobbágytelkek ezek, ahol már nincs épület, s már a belső fundus is hozzáfűvesedett a falvakat környező legelőhöz.

⁴⁰ Barlateleke, sessio vagy praedium. (Maksai F.: Szatmár. 145. l.)

⁴¹ 1320: Gothardtelke, Reth, Vaswary egymáshoz közelfekvő puszták. 1411: sessiók. (Maksai F.: Szatmár. 142. l.)

⁴² Gothardtelke—Gothard.

⁴³ Majtis határában, mely a Szamosig nyúlt le, keletkezett egy Kismajtis nevezetű terra sessionalis (Maksai F.: Szatmár. 172 l.), mely, úgy látszik, kevésbé önálló. Nem is nevezik soha praediumnak.

⁴⁴ Maksai F.: Szatmár. 145. l.

⁴⁵ Ld. a 20—21. jegyzetet.

⁴⁶ Ld. az Ákosfalvából leváló Thelki praediumot. 1320. (Szabó I.: Ugocsa 312. l.)

⁴⁷ Ekkor indulnak meg a falumegkettőződések. (Szatmár, Bihar.) 1272: Két „Janus“ nevű villa is szerepel. (Maksai F.: Szatmár 152. l.) 1215: Reszege, 1285: Kisreszege. (Maksai F.: Szatmár 205. l.) 1322: Laskod és Ábrámlaskod. (Maksai F.: Szatmár. 165. l.) 1341: Kemen et alia Kemen. (Jakó Zs.: Bihar. 297. l.)

dok kezébe kerül⁴⁸ s azok azt már meglévő birtokuk határához csatolják.) A XIV. századra már akár egymással össze nem függő településekre gondolhatnánk, a határjárás azonban általában inkább egyetlen nagy összefüggő falura mutat, mely sokszor egészen a szomszéd településig lenyúlik.⁴⁹ Ez óriási falvakból, melyeknek „Kis“ és „Nagy“ néven való megkülönböztetésére már a XIII. században szükség van,⁵⁰ egyes részek leválnak és belőlük praediumok lesznek.⁵¹ Az utóbbiak sohasem függnak össze szorosan a lakott teleppel, melyről leváltak, hanem attól távolabb helyezkednek el. Hogy településből váltak le, az sokszor nevükön is meglátszik.⁵² Hasonló a helyzet a „Telek“ „Telky“ nevű településből leszakadó praediumoknál. Egy-egy megkettőzött határu település kisebbik leváló telepe is ilyen praedium.⁵³ A folyamat a tanyatelepnek szórványtelepüléssé válásával azonos s a XIV–XV. században a leggyakoribb alakulási mód. Ekkor a község kötelékébe tartozó egyes tanyák megduzzadnak és saját határu, többé-kevésbé önálló településekké lesznek.⁵⁴

A praediumok keletkezésének másik módja, amikor egyes lakott telepek néptelenednek el. Az elnéptelenedésre egyaránt vannak adatok a XIV. és a XV. századból.⁵⁵ Az elnéptelenedés majd mindig

⁴⁸ Szekeres praedium egy része Eliberszekeres. Más része 1318-ban Kápolnásszekeres (a későbbi Nagyszekeres). Szomszédja 1337-ben Ábrahám-szekeres és 1378-ban Gyügyepéterszekeres. (Maksai F.: Szatmár. 213. l.)

⁴⁹ Ld. Jánosit.

⁵⁰ Ld. a 47. jegyzetet.

⁵¹ Kemény: 1320: Mærtonteleke alio nom. Botkemene. 1341: Ket Kemen. (Jakó Zs.: Bihar. 271., 290. l.) Reszege. 1417: Kisebbik Reszege, ebből Mezőreszege. (Maksai F.: Szatmár. 201. l.), 1181: Mánd, 1440: Pusztamánd praedium, mely nem azonos a lakott Mánddal, hanem attól keletre van. (Maksai F.: Szatmár. 173. l.)

⁵² XV. század. Moloos possessio és Motoochina praedium. (Maksai F.: Szatmár. 175. l.)

⁵³ Erdőd határában 1424-ben kialakul egy „Kiserdewd“ praedium, mely továbbra is az előbbi tartozéka marad. (Maksai F.: Szatmár. 134. l.) Ha a kisebbik leváló telepet teleknek nevezik, a praedium kitétel feleslegessé válik. Pl. Kiskéres 1453-ban, Kércstől délre. Másképen Nyakastelekének is nevezik. (Maksai F.: Szatmár. 167. l.)

⁵⁴ A Jánosihoz tartozó „Balog János háza“ 1394-ben a Kántoroké lesz és mint puszta, odacsatoltatik. (Maksai F.: Szatmár. 252. l.) Véd határában 1214: Fanchal, 1334: Uylak, 1341: Boncz, Meggyesalj, 1358: Csikostó, 1427: Bonczteleke, 1446: Megyesfay, Meggyechthelek, 1455: Fancholteleke. (Jakó Zs.: Bihar. 387. l.) Déternél 1470: Thenewtheleke alio nomine Tharantal praed. (Jakó Zs.: Bihar. 233. l.) Nagyváradnál 1455: Wakok theleke praedium. (Jakó Zs.: Bihar. 384. l.) Sámsonnál Darastelek praedium. (Jakó Zs.: Bihar. 554. l.)

⁵⁵ Laskod, 1411: terra vacua. 1513-ban praedium. (Maksai F.: Szatmár. 167. l.) Zygeth, Zygeththeleke, Puzthazygethy. Lakossága 1493-ban kipusztult. 1494-ben praedium. (Maksai F.: Szatmár. 216. l.)

részleges, mert az összeírások abból az időből is őriznek jobbágys-
neveket, mikor már határozottan mint praediumokról történik emlí-
tés a telepekről.⁵⁶

A praediumok első típusára, minthogy a lakosságnak a határba
való állandó kiköltözködése útján jött létre, az jellemző, hogy egy
bizonyos határig állandóan újabb telepeket vonz magához.⁵⁸ Mivel
maga is falu kötelékéből szakadt le és létrejöttét népelesleg idézte
elő egyik csoportja bizonyos idő után faluvá is válik.⁵⁸ Terjeszkedé-
sének a szűk határ sem szab gátat. Ennek a típusnak arra a válfajára,
melynél az igazi faluvá alakulásra csak ritkán van példa, az a jel-
lemző, hogy, ha időnként e praediumok egyszer-kétszer fel is tűnnek
mint falvak, a legtöbbször szinte maguktól elpusztulnak.⁵⁹ Pusztulásuk
oka gyakran a telepek alaki sajátosságában rejlik: már kezdetben kor-
látot szab határuk a terjeszkedésre. Másrészt tartalmi sajátosságukból
következik az ok: lakóik egy-egy uradalom jobbágylakosságából
toborzódtak,⁶⁰ tehát akkor és oda lehet őket telepíteni, amikor és
ahol a legnagyobb szükség van rájuk. Csupán az ilyen mesterséges
telepítési folyamat idézheti elő, hogy a lakosság valahonnan töme-
gesen és végérvényesen elszálljon.⁶¹

Ennek az erőszakos telepítési akciónak közvetlen oka a föld
növekvő értékében rejlett, amely azt követelte, hogy lehetőleg min-
den talpalatnyi föld meg legyen művelve, a XIV. század elejétől
tehát a nagybirtokok mind sűrűbb települési hálózatra törekedtek.
A népesség kevés száma miatt a lakosság egyenletes elosztására nem
volt alkalom és a gazdálkodás intenzitását is csak úgy tudta egy-egy
uradalom szolgálni, ha kevés emberanyagát, amellyel rendelkezett,
gazdasága egyes részei közt váltogatva vette igénybe. Ez magyarázza
a XIV—XV. századi praediumok és desertumok gyors változását.

A változás már a XV. században bekövetkezik, mikor a községek
sűrű településhálózata kialakul, az uradalmak mesterséges telepítési
akciója is nagyobbarányú, népesebb községek létrehozását kezdi

⁵⁶ Csokaly, 1313-ban említik először, 1342-ben „habitorbus vacans”nak
mondják. A néhány jobbágynevén azonban cáfolja teljes pusztulását. Ebben az
időben praediumként is szerepel. (Maksai F.: Szatmár. 1255. l.)

⁵⁷ Ld. Védnél.

⁵⁸ Véd határában 1334-ben keletkezik Ujlak. A források legtöbbször falu-
nak is mondják. (Jakó Zs.: Bihar. 387. l.)

⁵⁹ Sólymkö, Ujlak határában több kisebb tanyaszerű telep, melyek a
XIII—XIV. századra már el is pusztultak. (Jakó Zs.: Bihar. 340., 374. l.)

⁶⁰ Ld. Védnél, „In Wed ac in campis ubilibet constitutos et commorantes
jobagiones”. (Jakó Zs.: Bihar. 387. l.)

⁶¹ Macha, Macha theleke. Pusztulásának oka erőszakos áttelepítés. (Mak-
sai F.: Szatmár. 169. l.)

szolgálni és az egyre nagyobb tért hódító allodiális gazdálkodás is úgy hozza magával, hogy a jobbágyoktól mindig nagyobb földet foglaljanak le a majorsági gazdálkodás számára. E folyamat kezdetének az ideje a XV. századra, kifejlődése a XVI. századra esik. (Helynevekben már előbb is szerepel ugyan a praedium szó,⁶² ezeknél azonban a „puszta“ kifejezés a lakott helyektől való megkülönböztetést szolgálja. A XV. századnál előbb pedig az ilyen falvak kiváló praediumoknál soha nem fordul elő, ezzel jelezve azt, hogy az igazi puszták nem annyira belőlük, mint inkább a tanyákból kialakuló praediumokból váltak, és pedig a telkes helynevek tanúsága szerint már a XV. század első felétől.)⁶³ Minthogy a „deserta“ elsősorban a határ elhagyott, műveletlen állapotára vonatkozik, és nemcsak a házak ürességére, így azt sem kell hinnünk, hogy a puszta mindig néptelen. A tanyákból való praediumok rendeltetése tehát eszerint kezdetben gazdasági munkák elvégzése volt, a községekből alakult praediumok pedig csak kevés népességük, (alaki hasonlóság) következtében neveztettek ugyanazon a néven. Mikor ugyanis a források egyes falvakat lakatlannak mondanak, lakosságuk nem szakít meg végkép minden kapcsolatot velük, hanem csupán védettebb helyre költözik és onnan jár vissza megművelni a földet,⁶⁴ de néha gazdálkodik rajtuk⁶⁵ egy-egy földesúr vagy város is.

E praediumok egynémelyikének ugyanaz volt a sorsa, mint a tanyáknak: vagy valamelyik szomszéd birtok szívtá fel őket,⁶⁶ vagy két szomszéd, többnyire egy gyökérből fakadó település összeolvadása áll az eltűnés mögött,⁶⁷ néha viszálykodó családtagok pusztítják

⁶² Mánd, nem azonos vele a Pusztamánd nevű praedium. (Maksai F.: Szatmár, 173. l.) Reszege mellett 1284-ben felbukkan egy kisebbik Reszege. Ez 1417-ben Mezőreszege néven szerepel. 1424-ben Pusztarezege és Szentjános-teleke a neve. Ekkor már lakosok nélkül áll. (Maksai F.: Szatmár. 201. l.)

⁶³ Ld. a putnoki uradalom pusztáit Ujlaknál, XIV. század. (Jakó Zs.: Bihar, 201. l.) 1348: Körtvélyestelek puszta (Maksai F.: Szatmár. 165. l.), 1357: Ruszkapusztá a Jánosi uradalom határában. (Maksai F.: Szatmár. 203. l.), 1388: Böszörménytelke, Porchogo és Malkatheleke puszták (Maksai F.: Szatmár. 120. l.), 1470: Kalatelke puszta. (Maksai F.: Szatmár. 54. l.)

⁶⁴ Ilyen eset játszódott le Keresztúrnál. 1582-ben a falu Kereszturtelek néven szerepel. Erdős határában ekkor a védi és felapáti jobbágyok irtogattak, és legeltették nyájaikat. „Pusztá szentegihazat“ már ekkor is szántóföldek, tisztások vették körül. (Jakó Zs.: Bihar. 274. l.)

⁶⁵ Jakó Zsigmond: Az elpusztult települések kutatása, Kolozsvár, 1945.

⁶⁶ 1400: Bibatelke. (Jakó Zs.: Bihar. 213. l.)

⁶⁷ Iregd. (Jakó Zs.: Az elpusztult települések kutatása. 13. l.)

el őket⁶⁸ és van arra is eset, — sőt ez a leggyakoribb, — hogy major-sági gazdálkodásnak szolgáltnak keretül.⁶⁹

A XII—XV. századi praedium-telkek⁷⁰ tehát egyenesen folytatásai a XII. századi költözködő telkeknek. Az akkori földhasználat mellett nagyobb önállósággal rendelkeztek, mint a XIII. századi tanyák, s ezt az önállóságukat végig megtartván, alkalmasak lettek arra, hogy belőlük allodiális puszták alakuljanak. Gazdálkodási rendeltetésüknek végig eleget tettek, mert később is, ahol a természeti adottságok úgy hozták magukkal, hogy a lakosok a község határához közel nem tudtak maguknak szántóföldet irtani, a gazdálkodás távoli telek-pusztákon és kertekben folyt még a XV. században is.⁷¹

E telek-praediumok emléke és egykori fontossága annyira beidegződött népünkbe, hogy még a XV—XVI. században egészen újonnan alakult településeknél⁷² is szerepel ez a névadás.

V.

A telek-telelők és praediumok gazdasági szerepe.

A vidékünkön előforduló „telek-tanya“-adatok egy része víznévvel összetett alak¹ és többnyire egy-egy nemzetségi teliszállásból lett falu közelében találjuk meg őket.² Legtipikusabb példájuk a Tisza-Tur-Szamos egybefolyásának mocsaras, erdős árterülete, ahol a téliszállások a vadászatra, halászsatra és pásztorkodásra kitűnően alkalmas mocsárterületet használták ki. Földművelésre legfeljebb a mocsarak egy-egy kiemelkedő, vagy a folyók feltöltött és így termékeny nyé lett térsége szolgált. A telek XIII. századi jelentése („művelés

⁶⁸ U. ott 13. l.

⁶⁹ Porháza, Károlyi-pusztá. 1431-ben szerepel rajta a földrajzi nevek között egy Astaghel (Maksai F.: Szatmár. 197. l.) 1682-ben hasonló rendeltetésű a Rafajna pusztá (Lehoczy T.: Bereg. 672. l.).

⁷⁰ Csak egyik fajtája, mert a másik kisebb települést jelent.

⁷¹ Ld. Mikepércset. (Jakó Zs.: Bihar. 323. l.)

⁷² 1465: Thottelek (Jakó Zs.: Bihar. 371. o.), 1435: Zentelek (Jakó Zs.: Bihar. 354. l.), 1552: Borostelek (Jakó Zs.: Bihar. 118. l.), 1552: Dantelek (Jakó Zs.: Bihar. 268. l.).

¹ Pl. Rozsály határában 1314: Saratelek. Valószínűleg a Kysrusal alio nomine Saar néven szereplő településsel azonos. (Maksai F.: Szatmár. 203. l.) Minthogy ekkor már mint tanyából alakult szóróványtelep tűnik elének, valószínűleg az előző század végére tehető kezdetei.

² Pl. 1296 Dobos határában Tursthelek. Panyolától és Semjéntől északra. (Maksai F.: Szatmár 130. l.)

alatt álló föld“)³ is olyan kialakult fogalmat jelölt, melynek gyökeireit feltétlenül a folyómenti térségeken kell keresnünk.

A korai telek-tanyák egy másik, sokkal nagyobb része személynévvel összetett alak.⁴ Ezek a fentiekhez hasonlóan az állandó megtelepedéssel faluvá vált téliszállások közelében találhatók, a határjárás kivétel nélkül az illető község határnevei közé sorolja őket.

A telek szó jelentése, valamint vízmenti elhelyezkedése meghatározza a rendeltetést.⁵ Egy sereg olyan adatunk van azonban, ahol az összetétel a tanyák gazdasági hasznosítására is fényt vet.

Nézzük az adatokat egyenként: 1319-ben emlitenek egy „Lovas-telek terra“-t, mint a bihari Pósa tartozékát.⁶ Hogy önálló települési csírának nem tartható, kitűnik a telek melletti terra megnevezésből.⁷ Az anyatelepülés pusztaszemélynévvel való megnevezése következtében kora legalább egy félszázaddal előre volna tehető, annál is inkább, mert, mint láttuk, az állttellettő telkek virágkora a XIII. századra esik. E feltevést megerősíti két dolog: az első, hogy felbukkanása után alig egy emberöltővel már üresen áll és csak mint Lovastelek locus él a köztudatban. A második bizonyíték, hogy a XIII. században Heves megyéből is rendelkezünk hasonló adattal: 1261–81-ben ugyanis Hevesben Luasteluk, Keetluaszteluk és Menyto (Ménésitató) nevű tanyák szerepelnek.⁸

A bihari és a hevesi adat folyó mentére teszi a kérdéses tanyákat. Abból, hogy mindkettő vizenyős vidéken, nagyobb állóvizek közelében helyezkedik el, valamint a Ménésitató megnevezésből az következik, hogy a Lovastelekben ne lovasszolgák lakóhelyét lássuk, hanem hatalmas, félszilajon tartott lónyájak telelőjét, nyaralóját keressük. A nagyobb álló- vagy folyóvizek partján fekvő szigetek ugyanis kiválóan alkalmasak voltak a lótenyésztésre. A kevészámú középkori adatból, melyről tudomásunk van, azt következtethetjük ugyanis, hogy a lovak tenyésztése a XIII. században igen virágzott és a királyon kívül a nagybirtokosok is igen tekintélyes ménesekkel rendelkeztek.⁹

³ 1228: culta terra. (M. okl. Sz. 973. l.)

⁴ Kapolany, 1335: Tubulteleke. (Maksai F.: Szatmár. 156. l.)

⁵ Telek = trágyázott föld. Vízmenti elhelyezkedése is arra utal, hogy állattartó szállás volt.

⁶ A Sebeskörös mentén, a mai Pósalaka tanya helyén. (Jakó Zs.: Bihar. 326. l.) 1382-ben már üresen áll, s csak mint lovastelek locus él.

⁷ A telek melletti „terra“ azt mondja, hogy települési csírának egyáltalán nem nevezhető.

⁸ Csánki D. i. m. 67. l.

⁹ Pl. királyi ménes Csepelen. (Wenzel G. i. m. 214. l.)

A személynév nélküli Lovastelek összetételből azonban az is következik, hogy benne ne egy személy magánteleltetőjét, hanem több birtokos közös teleltetőjét keressük.

A telek XIII. századi szóhasználata¹⁰ valószínűsíti, hogy a szó nemcsak az állatok felgyülemelő trágyáját jelentette, hanem az állatok számára is magán hordozott valami helyszerűséget (akol, karám), melyet az őrző szolgák kunyhója egészített ki.

A vízneves, valamint a fenti Lovastelekhez hasonló állatjelzős összetétel megmagyarázza a telektanyák hasznosítását. Nem tűnik azonban ez ki elég világosan a XII—XIII. századi személyneves telektanyáknál. Használatukat rögtön megértjük, ha megvizsgáljuk a következő adatokat: 1357-ben találkozunk egy Zantowtelek-kel.¹¹ Akár a telek sessio értelmét fogadjuk el, akár a legelő egy darabját látjuk a telekben, ahol az állatok karámja áll, mindkét esetben azt hangsúlyozza ki a külön „szántó“ kifejezése, hogy az alakilag és funkcióját illetően erősen különbözött egyéb telkektől. Az első esetben a telek szántón emelt sessiot, vagyis épületet jelentett. A második esetben olyan telket, vagyis legelődarabot, melyet már felszántottak. Mindkét esetben szántották már és nem kaszálták, tehát világos, hogy a telken belül a szántóföldhöz nem tartozhatott rét. Ennek rendeltetése szénatermelés, tehát mezőgazdasági munka s így a szántóföldek birtokával volt összekapcsolva.¹²

E fenti adat különben két szempontból is igen fontos. Egyrészt bemutatja középkori mezőgazdaságunk progresszivitását, másrészt figyelmeztet bennünket arra, hogy egy-egy személy „telek“ terráján, illetve magántelelőjén teljes gazdálkodásának színterét kell keresnünk.

Vizsgáljuk meg e célból a XIII. századi állapotokat. A föld hasznosítása még mindig terjedelmes mezők- és erdőkszolgáltatta legelőtérségeken történt. A földművelés csak mellékes szerepet játszott s az állatok takarmányozása legeltetés, vagy legfeljebb téli időre öszszegyűjtött széna felétetésével történt. A legelőgondozás különös művelést nem kívánt, legtöbbször nem volt magántulajdon s ennek egyik következménye éppen az lett, hogy e legelők kedvező körülmények folytán idővel rétekké változtak át. Hasznosításukban a szénatermelés volt a legfontosabb. Minthogy legelőnek bővíben voltak, e rétek művelésével is hamar felhagytak, ha kedvezőbb kaszáló-

¹⁰ A személynévvel összetett telek-praedium a XII. század végén egy-egy személy sessioját is jelentette.

¹¹ M. Okl. Sz. 974. l.

¹² „terra arabilis cum pratis“. (Wenzel G. i. m. 919. l.)

val találkoztak. Így érthető, hogy olyan gyakran esik szó pratum desertumokról.¹³

A rétek ebben az időben még erősen cserjések és mocsarasak voltak.¹⁴ Csupán helyenként emelkedtek ki belőlük kisebb-nagyobb szigetek, melyeket gondos művelés után használhatókká, hátságaikat pedig eke alá válóvá alakították át. Az adatok kivétel nélkül úgy beszélnek ezekről a térségekről, mint foltokról, melyeket mocsár vett körül.¹⁵ A lekaszált széna e térségeknek az év legnagyobb részében való megközelíthetlensége miatt csak úgy volt hasznosítható, ha azon¹⁶ gyűjtötték össze, és télen ott etették fel a legelő jószággal. Szinte magától kínálkozott tehát, hogy a kényesebb kezes jószágoknak, mely nem maradt telente is a közlegelőkön, ezen emeljenek enyhelyet, a mezei munkák ideje alatt pedig itt tartsák a vonósjószágot, hiszen mint láttuk, az első szántóföldeket mindig a telelők helyén törték fel, és az első szántóföldek is mindig a rétekkel együtt említettek. A telek egyik XIII. századi jelentése („culta terra quae telek uocatur”) ugyancsak egyaránt vonatkozott szántóra és rétre.

A mocsaras legelők ily módon történt hasznosítása azért is jól bevált, mert a honcsok évről-évre való lekaszálása nemcsak szárította a talajt, hanem sokszor hagyta, hogy a lekaszált takarmány ott vesszen és trágyázza azt. Néhány év leforgása után már az így nyert rét szántható is lett.

A telek-telelők kétoldali hasznosítása is azért nyerhetett alkalmazást, mert az év nagy részében felgyülemlett állati trágyát ki sem kellett hordani, hanem az nagyszerűen javította ott a talajt.¹⁷

A telek a XIII. században tehát a leghatározottabban olyan terra fimatá-t jelöl,¹⁸ ahol állatot tartottak és a kor gazdasági haladottságának megfelelően földet műveltek. A teleknek ez az állattelel-

¹³ U. ott 200. l.

¹⁴ „terra virgultosa” és „terra paludosa”. (U. ott, 199. l.)

¹⁵ „Circumdatat terra villae palude habens foenum et piscationes et pascua atque cetera necessaria ad humanam vitam pertinentia” (u. ott 195. l.). „Terra cum prato et virgulto cum medietate paludis” (u. ott, 199. l.).

¹⁶ Ld. a 3. fejezet 7., 8., 9. jegyzetét. A Telukzad adat esetleg ilyen széna-termő kertre mutat.

¹⁷ Népünk még ma is azt tartja, hogy az állítás, hálátás vagy a tarlón járatás nemcsak azért jó, mert trágyázza a talajt, hanem azért is, mert a jószág megtapossa és ezért nem terem benne annyi féreg. (Tiszafüred, Tálasi I.: Váloztás-vizsgálat a népi állattartás köréből. Ért. 942. 215.)

¹⁸ 1274 (M. Okl. Sz. 973. l.)

tető eredetre mutató „trágyázott“ jelentése később is megmaradt.¹⁹ A rajta lejátszódó földművelés emlékét is megőrizte a telek úgy,²⁰ hogy egyes szántóföldek e gazdasági telepek felbomlása után is telek néven szerepelnek.

Hogy a telek-telelők a XIII. században mennyire a gazdálkodás célszerűségét szolgálták, azt két egy időben, egymás mellett élő telelő-típus létezéséből is kiviláglik. Volt tudniillik, amint azt a személyneves telkeknél láttuk, magántelelő és köztulajdon legelőn emelt telelő. Az utóbbi a következő (bár nem az általunk tárgyalt megyék területéről származó) adat által is megerősítést nyer: Csánki egy földrajzilag jól körülhatárolható területen két-telek-telelőt is említ (1256). Az egyik: Kwzteluk in Campo versus Zarazer in Comitatu Chanad“. a másik: „Zemekhaza in Campo versus Zarazer“. Az előbbi, tekintve a legelő közös voltát, inkább állatteleltető lehetett, az utóbbi (személyneves összetétel) magántulajdonra mutat. A „-háza“ településtörténeti értéke mellett nem is gondolhatunk többre kisebb tanyaszerű településnél.

A telek változatos rendeltetésének a kiegészítésére szolgál még a következő adat: 1339-ben egy határjárás alkalmával Méhtelekről hallunk. Ebben az esetben a telek a méhészek házát jelenthette, de még inkább a méhkasok számára emelt építményt.²²

A XIV. századtól kezdve az adatok többsége miatt egységes szempontok szerint vezetett telek-tanya-vizsgálatról szó sem lehet többé. A telkeken lejátszódó élet egyre differenciáltabb lesz, vagyis nem zsúfolódik minden össze ugyanarra a telekre. A régi állattartó jelleg mégis domináns marad. A földművelés mintha háttérbe szo-

¹⁹ A bihari Telegdhez tartozó erdőségben új település jön létre, neve Thelkesd. Vagy kiírtott erdőségről (1418: Erdevkuz, Fatelek, possessiók (Csánki D. i. m. I. k. 740.) kapta a Telkesd nevet, vagy olyan helyen jött létre, ahol az állatok trágyája meggyűlt. Fekvése után ítélve állatteleltető is lehetett. Olyan vidéken különben, ahol erdőségek vannak, az állatok ottani teleltetése nem ritka.

²⁰ Telek a tanyákon művelés alatt levő földet jelent ma is a népnyelvben Kiskunhalas). (Szinyei József: Magyar tájszótár II. k. 693. l.)

²¹ Csánki D. i. m. 703. l.

²² Méhtelek, valamint a vele összefüggő Szárazberek Mikola tartozéka volt, az pedig eredetileg várbirtok. (Maksai F.: Szatmár. 178. l.) Az adatlól nem állapítható meg világosan, hogy vajon már akkor is létezett-e ez a tanya, mikor az anyaközség királyi várbirtok tartozéka volt, vagy csak az eladományozás folytán ílt birtokjogot nyert főúri gazdálkodás hozta létre. A méhészet ugyanis már a letelepedés első századaiban a gazdálkodás egészen különálló ága. A XI. századból tudomásunk van „custodes apum“-ról, vagyis olyan szolgákról, akik feladata a méhek gondozása volt. (Wenzel G. á. m. 229. l.)

rulna; ahol megvan, ott már szükséges külön megemlíteni.²³ Érthető ez az akkorára befejeződött gazdasági átalakulás és település folyamatából.

Az állandó letelepedés lassan felszámolja a régi legelőhasználatot, amikor még tetszés szerint itt is-ott is feltörtek belőle egyes darabokat művelés céljából s aztán továbbvándoroltak. A XII—XIII. század fordulóján kezdődő letelepedés a XIV. századig már annyira megrögződik, hogy az alföldre beözönlő nomád kunok sem tudják felbolygatni. A falu határának kialakulása egyre kevesebb mozgási teret enged, a földművelés intenzívebbé válása következtében sokkal célszerűbb a belsőséghez közelfekvő földeket ekés művelés alá vonni. A szilaj állat továbbra is kint tölti az év minden részét a távoli határban, a félszilaj állat pedig télen azokra a helyekre szorul, ahol már korábban is szénatermelés történt. A telek tehát, egy-két adatot leszámítva, ha előfordul a XIV—XV. században: vagy ilyen állattartó értelemben fordul elő, vagy „Almástelek“, „Zeulwstelek“, „Dyostelek“,²⁴ rendeltetését is nevében rejtő jelentéssel bukkan fel. Az utóbbiaknál semmi kétség sincs az iránt, hogy a telek „sessio“ értelmében vivődött át olyan terrára, melynek gazdasági művelése valamilyen természetű emberi ottartózkodást kívánt meg.

A gazdasági munka elvégzésére emelt tanya neve, mint „Zantwstelek“ esetében láttuk, továbbra is telek, éppúgy mint ahogy a méhészkedés gazdasági telepét egyszerűen „Méhsteleknek“ hívják.

A XIV—XV. századi telek-tanya adatok azonban még mindig sokkal bonyolultabbak annál, semhogy ilyen egységes szempontok szerint mind be lehetne őket a teleknek akár a „sessio“, akár a „trágya“ jelentésváltozataiba sorolni és ezzel gazdasági használatukról valami közelebbit mondani.

Vizsgáljuk meg ismét egyenként az adatokat:

1314-ben: „Zyenastelek“,²⁵ 1455-ben „duo prata Nemet theleke et Hozzyzegely, alio nomine Nemesemberrethe“,²⁶ 1486-ban „Usque pratum wulgo Fuestelek vocatum“,²⁷ a legkülönbözőbb helyekről. Mindezek elsősorban rétek egyes darabjaira vonatkoznak. Itt valamilyen mezei kertre gondolhatunk, ahol a XIII. századi személyneves telek-telölökhöz hasonlóan a nyaranta lekaszált szénát etették fel telente²⁸ az állattal Minthogy ilyen értelemben az állatok őrzésével

²³ Szántótelek (11. jegyzet.).

²⁴ 1336, 1478, 1520. (M. Okl. Sz. 974—975. l.)

²⁵ M. Okl. Sz. 974. l.

²⁶ U. ott 975. l.

²⁷ U. ott 975. l.

²⁸ Ld. a XVI—XVII. századi téliszállásokat.

megbízott emberek számára, de meg az állatok számára is magán kellett, hogy hordjon valamilyen (enyhely-) épületet, a teleknek mindkét jelentése számbajöhetett a névadásnál.²⁹

Hasonlóan nem elég világos a következő adat jelentése: Megyes határában 1390-ben a hozzátartozó puszták között szerepel egy „Thuzoukus“ (Thuzukusmezeu, Thozokostheleke) nevű hely.³⁰ A homályos jelentésre azonban egészen határozottan rávilágít a következő hely: 1372-ben Séptely határában Tynouteleke mint „terra“,³¹ azaz településtörténetileg csak egészen harmadrendű hely kerül elének, ahol a telek csupán mint trágya, illetve legelő jöhet számításba.

A fenti adatokból, melyekről minden kétséget kizáróan megállapítható, hogy állattelleltetőkre utalnak, nem tűnik ki egészen világosan, hogy ezek magántelleltető helyek voltak-e, amilyen például Némettelkében kell látnunk, vagy közlegelőn emelt telelők. A „szénás“ és „füvestelek“ a rétgazdálkodás természete következtében inkább az előbbire mutatna, Thuzukusthelkéről és Tynoutelekéről azonban már nem állíthatjuk ezt olyan biztonsággal. Még kevésbé egy korábbi adatról: 1303-ban egy „Mezeutelekkel“ találkozunk.³² A mező ekkor főként legelő értelemben fordul elő,³³ szántott területet e korban még csak ritkán értenek alatta, és ha mégis úgy bukkan föl, mindig olyan nagyobb határrészletre vonatkozik,³⁴ ahol a kettő egymással váltakozik. Az előbbi esetben közös állattelleltetőt jelöl, — és ez a valószínűbb, — az utóbbi esetben pedig olyan magánművelés alatt levő földdarabot, ahol a telek szó részben valamilyen, az állatok számára emelt karámot, részben mezőgazdasági tanyát jelent. A legelő egészen gyakori közös használata miatt azonban az utóbbi nem valószínű, csak akkor, ha a legelő egy-egy nagybirtokos magántulajdonában van. Az utóbbira is van adat: egy XV. században felbukkanó pusztá Beregben, hol Szunyogmezőnek, hol „Komoród“,³⁵ „Komoroth“- „Komorotelekének“, hol „Dienesteleknek“ neveznek.

²⁹ Telek olyan hely, mely épületet hord magán.

³⁰ Maksai F.: Szatmár 178. l.

³¹ Minthogy ekkor már „terra“, erre az időre, úgy látszik, már elpusztult. (Jakó Zs.: Bihar. 338. l.)

³² M. Okl. Sz. 974. l.

³³ 1422: „Venissent ad quandum terram Kysmezeu, alio nom. Kisligeth“, 1435: „Venissent ad campum wgo Mezeu vocatum“. (M. Okl. Sz. 654. l.)

³⁴ 1468: „particulas terrarum arabilium ac syluarum Thowalymezew vocatas“. (M. Okl. Sz. 655. l.)

³⁵ Komar oroszul szűnyogot jelent. (Lehoczky T.: Bereg. 838. l.)

A személyneves telekösszetétel itt egy Dienes nevű ember magántanyáját jelenti.³⁶

Míg a Füvestelek, Szénástelek, Mezőtelek, Tuzokostelek, Tinótelek helyneveknél gondolhatnánk arra, hogy a „telek“ a pusztulást, a pusztásodást jelenti, nem tehetjük ezt Nádasteleknél.³⁷ Az ilyen, ha valami oknál fogva sorsára is hagyták, a pusztásodás után is csak nádashely maradt, míg ha a telek egy pusztta földdarab esetében már előbb is épületet magán hordó helyet jelentett, csak a pusztásodás után lett füves, illetve nádas helyé.

Háttra van még, hogy feleljünk arra a kérdésre, vajjon milyen épületet hordtak magukon ezek a középkori tanya-telek. Semmi esetre sem kevesebbet, mint egy állatteltetésre berendezkedő XVIII. századi alföldi szállás. Nem valószínű, hogy a szilaj jószágot istállóban tartották volna. Legfeljebb csak fedeles, erősebb meleget tartó aklot emeltek, vagy fedetlen szárnyéket készítettek. A kényesebb jószágot, juhot, borjűfélét, lovat télen akolban, a marhát pedig szárnyékban tarthatták. Az állatok őrzésével megbízott szolga legfeljebb kunyhóban húzódott meg. Minthogy e telelők hasznosítása szinte semmiben sem különbözött a XVII—XVIII. századi szállásoktól, nehezen képzelhető el, hogy a berendezkedésük is sokban különbözött volna amazokétól. Lássunk tehát egy újabkori szállást. A nyíregyházi szállások felszerelése kezdetben igen csekély: a legkezdetlegesebb: a jószág védelmére készült, négy lábón álló, szalmával fedett szín, szalmával, vagy trágyával kerített sztronga vagy karám.³⁸

A XVII—XVIII. századi szállások trágyával kerített karámja arra is figyelmeztet, hogy a középkori személyneves telek-tanyákban esetleg ilyen keressünk — különben nevezhették volna őket egyszerűen akolnak, hiszen az akol szót más viszonylatban ezidőtájt használták már. Tehát a telket³⁹ nemcsak egy-egy személy magánteltetésére kihásított legelőjének hasznosítása révén nevezték teleknek, hanem az azon emelt karám anyagának neve után is megillette őt a név.

Összegezve az elmondottakat, fenti vizsgálódásunkból kiderül, hogy a tanya-telek egy-egy család magánteltelői voltak a XII. század végétől a XV. századig, mellettük azonban a nomádok állattartására

³⁶ U. ott 838. l.

³⁷ 1400-ban tűnik fel először Ekkor a Putnokyak panaszt emelnek a Csákyak ellen, mert elfoglalták az ő Nárastelek nevű terrájukat (Jakó Zs.: Bihar. 304. l.)

³⁸ Márkus Mihály: Bokortanyák népe. Bp. 1940. 128. l.

³⁹ 1345: Juahonokla Kölese földrajzi nevei között. (Maksai F.: Szatmár. 164. l.), 1369: „Akol“, Pusztadobos határában (u. ott 130. l.).

jellemző szilaj nyájak a közös pásztorok felügyelete mellett az állandó megtelepedés után is megmaradtak a távoli legelőtérségeken, sőt a kevesebb jószággal rendelkező kisbirtokosok még a XIV—XV. században is így tartották nyájukat.

Összevetve végezetül egymással a víznévvel és személynévvel összetett XIII. századi tanya-teleket, elhelyezkedésük azonossága derül ki. Mint állattelelők, mindkét esetben, a hozzájuk tartozó településtől kis távolságban fekszenek. Ez a legelő hasznosításában leli magyarázatát, hiszen az első téliszállásokat is mindig a legelő állatok karámja vette körül és ezt a gyűrűt váltotta fel az állandó letelepedés után a magántelkek övezete. Ennek az elhelyezkedésnek az volt a gyakorlati haszna, hogy nyáron, amikor a gulya a távoli legelőtérségeken keresett magának eledelt, nem esett kár bennük, és gazdasági hasznosításuk (kenyérmagtermelés, szénanyerés) semilyen akadályba nem ütközött, hiszen a legelő állatok a nagy távolság miatt e bevetett földekben kárt nem tehettek.

*

Egészen más volt a helyzet a telek-*praedium*oknál. Elhelyezkedésüket, akár a nemzeti szállítás-területen, akár a király magánbirtokán, azonos feltételek szabták meg.

Nézzük egyenként az adatokat.

Egyik legelső adatunk, Járomteleke,⁴⁰ 1325-ben bukkan fel. A kérdéses időben még mindig Máté és Szalka tartozéka. Kialakulását Maksai korábbra teszi, királyi birtoknak tartja: Minthogy megtelepedésre csak a XIV. században kerül sor rajta, eleinte minden valószínűség szerint tanyának tekinthetjük.

Járomtelke is, akár az 1181-ben szereplő Szekeres *praedium*,⁴¹ mely nevében királyi szolgák emlékét őrzi. névösszetételében mezőgazdasági telepre mutat, és kezdetben mindkettő valószínűleg csak néhány épületet magán hordozó csekély település lehetett. (A középkori források említést is tesznek olyan, a gazdasági központoktól nagyobb távolságra fekvő *praedium*okról,⁴² melyek egy-két gazdasági épülettel rendelkeztek.) Neve után ítélve tehát mindkettő gazdasági tanya lehetett és pedig az előbbi helyen az igásmarhát tartatták,⁴³ az utóbbin pedig a vonómarhákat, melyeket szekerekbe

⁴⁰ Maksai F.: Szatmár. 153. l.

⁴¹ U ott, 213. l.

⁴² 1210: „Grangia regis Ungariae in praedio quod Bisseni quondam possidebant.” (Wenzel G. i. m. 274. l.)

⁴³ U. ott 274. l.

fogtak. A marhák istállója, akla,⁴¹ karámja mellett a gazdasági szerzősok, szekerek férőhelye volt.⁴⁵

Ugyancsak földmívěstanya emlékét őrizhette meg a Kepeteleke név⁴⁶ (1324). Valószínűleg olyan gazdasági telepet kell látnunk mögötte, ahol a szemestermény összehordása, kinyomtatása vagy cséplése történt. Nem valószínű, hogy egy-egy falu közös szérőhelye lett volna, ahol annak csürje is állott (horreum villae). Inkább feltehető, hogy egy-egy földesúr magánszérűje volt a rajta emelt csűrrel együtt (horreum nobilis).⁴⁷ Természetesen nem csupán egy szérűt, vagy csűrűt kell alatta érteniünk, hanem egy-egy nagybirtokos teljes gazdasági telepét a szolgák lakóhelyével és hozzátartozó szántóföldekkel együtt. A későbbi puszták hasznosítása is erre vall.

A továbbiakban arra próbálunk megfelelni, hogyan helyezkedhetnek el a telek-praediumok. Az indulásnál már előrebocsátott szerkezetbeli előfeltétel, a más településtől való függő viszony⁴⁸ nem domborodik ki elég világosan az adatok egy hányadából. Az oklevelek eléggé szűkrekorlátozott adatszolgáltatásának a következménye ez, ami megint abból a hiányosságukból adódik, hogy e telkeket legtöbbször csak akkor említik, mikor már állandó település keletkezik rajtuk. Ez pedig egészen ritka eset s az adatok nagy többsége ezt mutatja, hogy alig egy-kétszeri előfordulás után megint elpusztulnak, éppen, mert lakosságukat valami település leváló népfeleslege alkotta, tehát már a rajtuk való állandó megtelepedést is korábbi gazdasági szerkezetük szabta meg és később is gyakran szerepelnek úgy, mint valaminek a tartozékai. Ez a megállapítás főként nemzet-ségi szállásterületre vonatkozik.

A lazább és rendszertelenebb megülésű királyi területeken nehezebb bármilyen szerkezetbeliséget kimutatni. Egészen kivételes, hogy a telek-praediumok elhelyezkedése úgy kidomborodjék, mint Ugocsában, ahol a király magángazdálkodásának keretében a telek-praediummal is találkozunk. Az egyik: Nyírtelek⁴⁹ Szőlőstől Beregig a Tisza egész jobbpartját magába foglalta), a másik: Tornateleke.⁵⁰

⁴⁴ 1246: Bivalyakol. (Szabó I.: A debreceni tanyarendszer kialakulása, 216. l.)

⁴⁵ Wenzel G. i. m. 247. l.

⁴⁶ Tas vidékén (Szaboles). Bár nem az általunk vizsgált területől való mégis jellemző, mert települési és gazdasági viszonyai semmiben sem különböznek emezétől.

⁴⁷ Wenzel G. i. m. 248. l., 174. l.

⁴⁸ Mindig egy már meglevő településből szakadtak le. Önállóságuk nagyobb, mint a telek-tanyáké.

⁴⁹ Szabó I.: Ugocsa, 443. l. (1300-ban már mint pusztá szerepel.)

⁵⁰ 1262: Tornateleke, lakosaitól elhagyott föld. (Szabó I.: Ugocsa. 521. l.)

Mindkettő az ugocsai királyi erdőuradalom központja, a „domus regalis”⁵¹ közelében helyezkedett el. A Tiszavidék egyik darabjának Halászföld⁵² elnevezése a folyópart gazdasági hasznosítására is fényt vet. Hogy a királyi erdőispánság függő részei voltak, kitetszik abból is, hogy az utóbbi felbomlásakor mindhárom gazdasági telep megszűnt.

A harmadik ugocsai telek-praedium, Isoteleke,⁵³ a Tisza jobb-partján, Nyírtelektől valamivel feljebb helyezkedik el. Névadója Iso, ugocsai comes. A névadás módja arra mutat, hogy bár királyi területen keletkezett, valószínűleg elajándékozás folytán magántulajdonná lett. Mikor először bukkan fel a neve, csupán szolgálakosságáról tesznek említést, tehát tulajdonosának, Isonak nem volt állandó lakóhelye, hanem távolabbi, csupán gazdasági telepe.

E harmadik adatot szándékosan hagytuk csoportjából kiszakítva utoljára. Nemcsak elhelyezkedése jellemző, hanem némi fényt vet a rajta lejátszódó életre is. Azok a telkek, melyek névösszetétele gazdasági hasznosításukat is megnevezi, különös magyarázatra nem szorulnak. Rendeltetésük minden esetben valamilyen gazdasági munka elvégzése. Eszerint egy összefüggő nagyobb uradalom keretén belül egyes helyeken a vonómarhákat, vagy külön az ígásbarmokat és az azok őrzésével megbízott szolgálk hadát vonták össze, máshelyütt a szemestermény nyérése történt. Éspedig azért, mert egy decentralizáción alapuló nagyobb uradalom keretén belül ez a legracionálisabb elrendezés. Egységes vezetés bármikor az éppen szükséges munka elvégzésének színterére tudja irányítani a munkás kezeket, tehát nem szükséges, hogy egy-egy gazdasági telepre szoríttassék össze a mezőgazdasági munka minden elképzelhető ága. Azonkívül egy-egy nagyobb birtokos, mint amilyen a király, vagy egy-egy előkelő honfoglaló nemzetség leszármazója, inkább rendelkezett az ilyen telep felállításához megkívánt munkáskezekkel. Más a helyzet a csupán kisebb tulajdonnal rendelkező középbirtokosoknál, ahol a nagyobb decentralizációra sem a szükséges birtokkeret, sem a megfelelő számú szolganépség nem volt kéznél, tehát egy-egy család magán telek-praediumán teljes gazdasági berendezkedését kell keresnünk, az ahhoz szükséges szántóval, a vonómarha tartásához szükséges réttel, legelővel és az állatok őrzésére, gondozására, valamint a mezői munkálatok elvégzésére tartott szolganépsséggel együtt. Szá-

⁵¹ A mai Királyháza. (Szabó I.: Ugocsa. 382. l.)

⁵² 1262-ben királyi birtok. A szomszédos Daróc földdel együtt, mint possessio vagy terra, Nagyszőlös határának alkotórésze lett. (Szabó I.: Ugocsa. 363. l.)

⁵³ Szabó I.: Ugocsa. 376. l.

muk a kevés földműveléssel is kielégülő kor igényeinek megfelelően igen csekély volt.

Hasonlítsuk össze egy-egy birtokos telek-praediumát egy hozzá sokban hasonlító telek-telelővel. A közös vonás mellett, hogy mindkettő keletkezésének előfeltétele a magántulajdon megteremtése, egymástól különböző jegyeik is vannak. Egyikük rendeltetése, — mint láttuk — főként állattenyésztés, a másiknál pedig inkább a földművelés hangsúlyozható ki. Az utóbbi, amennyiben egy középbirtok gazdasági üzemének teljes felszerelése keresendő benne, minden tartozékkal együtt, sokkal nagyobb önállósággal rendelkezhetik, mint a telektelelő. A nagyobb önállóság egy-egy decentralizáción alapuló nagybirtok gazdasági praediumaira is jellemző.

A telek-praediumok és telek-telelők tartalmi és szerkezetbeli különbözősége a legelő hasznosításából következett és elsősorban települési okokra vezethető vissza. A nemzeti szállásterületen a falvak egy része a nomád téliszállás közvetlen utóda lett; az állandóbb téliszállások faluvá üllepedése nemcsak távolabbi legelőkre, vízjárta árterekre szorította a szilaj jószágot, hanem megteremtette az alapot a fejlettebb földművelésre is, hiszen a sátrak táborát körülvevő karámok övezete a faluvá válás döntő pilanatában további lehetőséget nyújtott a föld megművelésére, az előbbieket helyettesítő telkek formájában.

Más volt a helyzet a faluvá nem vált, elhagyott téliszállások esetében. Itt a felgyülemlett állati trágya hasznosítása még akkor is kíváncsatos volt, mikor a nagycsalád már távolabb keresett magának szállást, hogy ott maga és állatai számára ismét berendezkedjék. Minthogy ezek az elhagyott téliszállások mezőgazdaságilag csak másodszorban hasznosítottak; akkor, midőn az állatok karámja odébb került, rendeltetésük ennek következtében elsősorban földművelés lett. Állatot legfeljebb csak annyit tartottak rajtuk, amennyi a mezei munkák elvégzéséhez feltétlenül szükséges volt és maradt még rendeltetésük akkor is, amikor a helyükről odébb költözködő téliszállás faluvá vált.

Ez a két különböző települési forma ennek megfelelően egészen különböző gazdasági berendezkedést követelt. A telek-telelőkön télen legfeljebb az állatok őrzésével megbízott pásztornépségnek kellett tartózkodnia, nyáron pedig legfeljebb egy-két szolga költözködött még ki, hogy a szükséges munkálatokat elvégezhesse. Tehát míg emezeknél állandó emberi lakóhely emelésére nem volt feltétlenül szükség, addig a telek-praediumoknál nagyobb szerkezetbeli önállóságuk és gazdasági berendezkedésük (a nagyobb mérvű földművelés)

egyenesen megkívánta az állandó kintlakást, melyről a források több esetben említést is tesznek.⁵⁴

A telektelelőkön lejátszódó élet nagyjából a XIV. században is azonos marad, egy részük azonban szórványteleppé önállósul.⁵⁵ XII—XIII. századi használatuk nem teszi valószínűvé, hogy a tulajdonos vagy akár családtagja már akkor kiköltözött volna. Ennek egyik oka, hogy a nomádokra jellemző vérségi kapocs még az állandó letelepedés után is annyira erős (osztatlanul használt birtok, közös temetkezőhelyek), hogy továbbra is együttartja a nagycsaládok tagjait. Új települési rend a tatárjárás után következik be: a nagy települések határában kisebb fióktelepülések keletkeznek, melyeket az egyes családok fiatalabb tagjai ülnek meg.⁵⁶ Ez a felbomló rend a telektanyák berendezkedését is megváltoztatja. A község határához tartozó telektanyák, melyek lakossága kezdetben csak szolgákból állhatott, mert csak egyszerű gazdasági telepek voltak, a XIV. század elején már a község melléktelepüléseként szerepel és az emberek tömegesebb kiköltözködését vonja maga után. Kezdetben a templom, a közös igazgatás még tartja a kapcsolatot az anyatelepüléssel, mert az élet főbb megnyilvánulásai, a kereszttelés, esküvő, temetés, ünnepi ájtatosságok szintere továbbra is az eredeti falu marad. Később már a tanyából önállósult ikertelep is épített magának templomot.⁵⁷ (Egy településnek sokszor két temploma is van, mert a határok közben összeolvadtak.) Valószínűleg a közös igazgatási keret tartja magát legtovább.⁵⁸ Ha azonban ez is megszűnik, kialakul az önálló település, illetve a község.

A gazdasági rendeltetésű telek-praediumokon lejátszódó élet nagyjából a XIV—XV. században is változatlan; továbbra is egy-egy nagybirtokos majorszerű gazdálkodásának szintere marad, annyira, hogy a későbbi földesúri allodiumok éppen ezeket veszik először birtokba.

⁵⁴ Isotelke, Tur (Istvádi) praedium.

⁵⁵ Ilyenek a nagyobb településekből leváló kisebb sessiok, mint Géctelke (Szatmár), a Ósihez tartozó Teluky (Bihar) és az Ákosfalvához tartozó Teleki praedium (Ugocsa) stb.

⁵⁶ Jakó ezt valószínűleg „települési láznak“ nevezi. (Jakó Zs.: Elpusztult települések kutatása, 11. l.)

⁵⁷ Ez magyarázza, hogy egy településnek később már két temploma is van.

⁵⁸ Valószínűleg a rokoni kötelék és a közös leszármazás tudata miatt.

Territoriális különbségek.

Vegyük vizsgálat alá a XIII—XIV. századi telek-telelőkhöz tartozó községek határait,¹ hogy megállapíthassuk, mi akadályozta a telek-tanyák kialakulását. Vizsgálatunkból ugyanis az derül ki, hogy a hasonló települési adottságokkal rendelkező területeken nem mindennél bontakoznak ki.

Legtanulságosabb e célból Szatmár megyét vizsgálat alá venni. Itt azokon a részeken, ahol a települések nem érik olyan sűrűn egymást, mint például Bihar megye ugyancsak sík részein, a telek-tanyás községek a XIII., sőt XIV. században is megtartják nagy határukat. Azoknál a községeknél ellenben, ahol a lakosság a XIII. század végén kezd a határba kiköltözködni és a települések megkettőződnek,² a XIII. és XIV. században még nyoma sincs a telek-tanyáknak s ahol mégis megvannak, az derül ki, hogy a megkettőzés ellenére is óriási maradt a határ és bőséges hely jutott a telek-telelőknek. Állításunk alátámasztására bemutatunk egy-két telkes községet a határalakulás szempontjából. Az egyik Dobos. Határa a XIII. században még mindig akkora, hogy több telek is elfér rajta. Terjeszkedésének nemcsak nyugat felé nem vet semmi gátat, (a mai Pusztadobos helyén álló Városdobos még pusztán áll), hanem úgy látszik, átnyulhat a Szamoson, és földje van a Túr mentén is.³ A XIV. században Pusztadobost is benépesítik, a határ összeszűkül és ez időtől kezdve nincs adatunk tovább telek-tanyára. Hasonló a helyzet Rozsálynál: 1314-ben kisebbik települését Saar alio nomine Kysrusald néven említik s

¹ 1264: Iketeleque Mochara és Zemereteleke=Gerwas (Szatmárnémeti határában, Maksai F.: Szatmár. 212. l.). 1279: Deusteluke (Makod határában, Maksai F.: Szatmár. 173. l.). 1315: Pazmanteleke pusztá (Fülöp határában, Maksai F.: Szatmár. 137. l.). 1298: Tamásiteleke, pusztá (Reszege határában, Maksai F.: Szatmár. 216. l.). 1296: Turstelek (Dobos határában, Maksai F.: Szatmár 130. l.) 1345: Turustelek (Kölse határában, Maksai F.: Szatmár. 164. l.). 1282: Gepolteluke locus (Örvénd határában, Jakó Zs.: Bihar. 312. l.). 1214: Folcusteluke locus (Micske határában, Jakó Zs.: Bihar. 301. l.). 1342: Vrbanuszteleke (Szeben határában, Jakó Zs.: Bihar. 348. l.).

² Reszegének 1282-ben van egy másik, kisebb Reszege nevű része. Maksai F.: Szatmár. 201. l.), Köles 1334-ben kettőzött (Maksai F.: Szatmár. 161. l.), Ricsé 1315-ben Bel- és Külricséből áll (Maksai F.: Szatmár. 202. l.), Varsány 1310-ben kettős (Maksai F.: Szatmár. 233. l.), Majtis 1341-ben ugyancsak (Maksai F.: Szatmár. 172. l.). A Mikoláról leszakadó Szárazberek 1336-ban már település (Maksai F.: Szatmár. 211. l.), Jánosi 1272-ben kettős. (Maksai F.: Szatmár. 157. l.)

³ Ld. Turstelek.

ez a mai településtől valószínűleg valamivel északabbra a Sár folyó mellett feküdt. A kérdéses időben Nagyrozsály határa még nagyobb, mert egy Sarathelek is szerepel rajta. Igen valószínű, hogy Rozsályhoz tartozó telektanya, Nagyrozsály Sár folyómenti telke volt.

E nagyhatárú községekkel azokat a falvakat állíthatjuk szembe, melyeknél maga a település a következő községig nyúlik el és az egész határt elfoglalja.⁴ Ezeknél a településmód következtében telektanyákat nem találunk. De nem tette ezeket a földhasználat azoknál a településeknél sem szükségessé, melyek egy bizonyos területen szinte bokrosan nőttek ki vagy egy mag körül csoportosultak.⁵ Szent Istvánnak az a rendelkezése, hogy egy község se költözködjék el megszire templomától, minden valószínűség szerint ilyen bokortelepülést láttat maga mögött.⁶

Talán valamilyen eltérő települési módban lelik magyarázatukat Bihar megye más telekviszonyai. A legmegbízhatóbb tudósítást erről a Várad regestrum tartalmazza. Bunyitay a következő figyelemreméltó megjegyzést teszi róla: „A regestrum Bihar megyének több mint száz községét említi, oly tanyákat is, melyek ma egész puszták, mint Debrecen, Komádi vidéke, falvakkal egész sűrűn megakva mutat be, s ahol ma egy község áll, ott kettőt-hármat is említi, jelölve annak, amit egyéb történeti forrásaink is igazolnak, hogy Bihar megye már a XII. század végén, ha nem is volt népesebb mint most, de apróbb községei számosabbak valának.”⁷

Jakó Zsigmond szerint kb. 300 olyan középkori település megsemmisülését tartja nyilván a kutatás, melyre a török kiűzésekor már nem emlékeztek a lakosok.⁸

Érdekes összehasonlítani Bihar és Szatmár megye településviszonyait a települések megkettőződésének tükrében. A jóval nagyobb Biharban a XIII. században csupán 12 kettős településsel, Szatmárban mindössze 8-cal találkozunk. Ugyanakkor az előbbi területen csak 9, az utóbbián 8 semmisült meg végkép a tatárjárás követ-

⁴ Laskod. Az oklevelek két külön községről beszélnek, a határjárások azonban inkább egyetlen nagyhatárú falura mutatnak, mely egészen Jánosi vidékéig lenyult. (Maksai F.: Szatmár. 166. l.)

⁵ A XIII. században Eliberszekerés, Ábrahámskereses, Gyügcipéterszekerese és Kápolnásszekerese négy különálló tanyaszerű település. (Maksai F.: Szatmár. 211. l.)

⁶ „Ut villa, in qua est ecclesia, ab ecclesia longius non recedat”; (Wenzel G. i. m. 144. l.)

⁷ Wenzel G. i. m. 146. l.

⁸ Nem veszi bele ebbe azt a 370 elhagyott helységet, melyet 1692-ben írtak össze. (Jakó Zs.: Elpusztult települések kutatása. 5. l.)

keztében.⁹ Még jobban kidomborodik ez az arány Szatmár javára a XIV. században, amikor Biharban csak 16, Szatmárban viszont 19 község határa lesz kettőstelepülésű. A XV. században ez az arány megváltozik. Biharban 13, Szatmárban pedig már csak 3 eset fordul elő. Biharban a kettőződési folyamat a XVI. században is folytatódik (4 eset), ugyanekkor Szatmárból már nincs adatunk rá. Összevetve ezt a pusztásodási arányszámmal: Szatmárban a XIV. században 15, a XV. században 62 pusztával találkozunk, Biharban viszont a legtöbb pusztta a XIV. század elején fordul elő s ezek mind a meglévő települések határait gyarapítják. Abból a tényből, hogy e faluk akkorra már elpusztultak, valamint „szent“-tel összetett névadásmódjukból az rajzolódik ki, hogy Biharban a XII—XIII. században voltak a legsűrűbbek a települések. Hozzávehetjük még ehhez bizonyítékul, hogy Szatmárban a kérdéses időben két egymáshoz közelfekvő település határösszevonásáról sehol sincs szó, Biharban viszont éppen a XIV. században találkozunk ilyen esetekkel.

A telek-tanyák Biharban a XII. század végén és a XIII. században, ha mégis előfordulnak,¹⁰ csak olyan helységek mellett találhatók, ahol a XIV. század elején közelükben elpusztult településekkel nem találkozunk. Tehát azt kell gondolnunk, hogy e helységek határa már a kialakulás pillanatában nagyobb volt, mint azoké, melyek egy sereg elpusztult telepet tudtak magukba olvasztani.¹¹ Azok a községek, melyek mellett „telkek“ vagy „ülések“ fordulnak elő a XIII. és XV. században, még a következő két században is elég nagy határral rendelkeznek ahhoz, hogy belőlük tanyaszerű szórványtelepülések váljanak le.¹²

Tanulságos a telek-tanya kialakulásának szempontjából Bereg területének a vizsgálata is.

A megye déli részén, a Tiszához közelfekvő és Szabolccsal határos területen 10, a középkor végére már elpusztult települést számol-

⁹ A pusztásodásra vonatkozó adatokat ld. Jakó Zs. fent idézett munkájában.

¹⁰ Ld. a Pósa melletti Lovasteleket, és Pusztaujlaknak és Súlyomkönek a XIV. század elején már pusztta telek-tanyáit.

¹¹ Ld. pl. Szerep tartozékait: Nyék, Keményegyháza, Porosd és Ganthál. (Jakó Zs.: Bihar. 315. l.)

¹² Pelbárhid határában 1216-ban Zolatülése, 1274-ben: Fövényszóró és Pósatövis possessio a Berettyó mellett. (Jakó Zs.: Bihar, 318. l.) Hasonló a helyzet Jakóhodosnál, mely egészen Kovácsig lenyúlott. Rajta a XV. században még két tanyaszerű település keletkezett: Mezőtelek praedium és Domoszló, 1447-ben. (Jakó Zs.: Bihar. 260. l.)

hatunk meg.¹³ Egymáshoz közel elhelyezkedő, néha falunak is alig nevezhető telepek ezek. A róluk szóló oklevelek gyakran azt is megmondják, hogy nagyobb községgel fekszenek egy területen.¹⁴ Néha legfeljebb egy utcájuk van és az oly közel fekszik a szomszédos faluhoz hogy minden nehézség nélkül beolvasztható abba.¹⁵ Ezen a sűrűn népesült tájon „telek” csak egy ízben fordul elő, alaki sajátosságainak vizsgálatából azonban nem derül ki, hogy valóban XIV. századi telek-praediumról van-e szó.¹⁶ E mellett szólana, hogy a XIV. században Beregben sem ismeretlen a település-megkettőződés.¹⁷ — A megye déli részén szétszórót 4 telek-praedium mind ritkább megülesű vidéken feküdt.¹⁸ Szinte érthetetlen volna, miért nem fordulnak elő „telkek” a megye minden korai megülesű vidékén (akár, mint tanyák, egy-egy település határain belül, akár mint önálló praediumok,¹⁹ ha nem gondolhatnánk éppen települési okokra.

Az egy falu határán belül kialakuló telek-tanyák teljes hiányát nem magyarázza meg az ugocsai viszonyoknak a beregiekkel való azonossága.²⁰ Ugocsára esetleg némi magyarázatot ad az, hogy ez a

¹³ Szalóka közelében Királyszállása (1550-ben elpusztult). (Lehoczky T.: Bereg. 823. l.) Eszterjén v. Izterjen (1344-ben még megvan, Mátyus, Kerecsen, Hetyén, Eszeny határában, Lehoczky T.: Bereg. 7. l.), Révbach falu Adony mellett (Lehoczky T.: Bereg. 34. l.), 1557-ben Bag possessio Atya közelében (Lehoczky T.: Bereg. 42. l.). Mikát 1435-ben mint falut említik Barabás mellett (Lehoczky T.: Bereg. 837. l.). Ugyanakkor előfordul egy Sio nevű hely, mely most Daróc és Gelénes közt fekvő pusztla (Lehoczky T.: Bereg. 48. l.) 1436-ban Kirva: helység Daróc és Déda közt (Lehoczky T.: Bereg. 823. l.). Pázmányföldre a XIII. században már lakatlan, Surány és Márok között fekszik. Lehoczky T.: Bereg. 833. l.) Csonkás a XVII. századig falu Márokpapi közelében. (Lehoczky T.: Bereg. 815. l.)

¹⁴ Eszterjén.

¹⁵ Mikát 1435-ben mint falut említik Barabás mellett, 1448-ban egy utcáját Barabáshoz csatolják. (Lehoczky T.: Bereg. 827. l.)

¹⁶ Vid: 1282-ben említene egy Vid villa nevű helyet a Gutkeled nembeli Váradiaik kezés. Még 1381-ben is szerepel. Ekkor azonban már egy Vidtelek nevű valószínűleg praedium is előfordul, s ugyanez még 1476-ban is létezik. A kettő birtokviszonyainak vizsgálatából nem derül ki, hogy Vidről leváló kisebb településről van-e szó (telek-praedium), vagy a község elnéptelenedését kell látnunk az összetételben.

¹⁷ A XIII. században nincs, a XIV. században 6, a XV. században 2 fordul elő.

¹⁸ Csépantelek, Csombortelek, Vrkurtelek (1327), Ágtelek (1343). Az utóbbit Eszeny nagy határa hívta életre. Minthogy a fenti időben a Szalóka és Eszeny közti térségen Ágtelek irányában 600 hold földről van szó, a „terra.” Ezen¹⁹ kiterjedése még nagyobb volt. (Lehoczky T.: Bereg. 844. l.)

¹⁹ A fenti telek-adatok praediumok.

²⁰ Isotelke, Tarnitelek és Nyirtelek: nagyobb önállósággal rendelkező telek-praediumok

megye a XII. század végénél nem régebb megülését. A XIII. század második felére, mikor Ugocsában a település nagyobb lendületet vesz, a települési viszonyok a környező megyékben mindenütt — Ugocsában a társadalmiak is — erősen megváltoztak. A királyi gazdaságból kiszakított és magántulajdonba átment telek-praediumra még megvan a példa, a XIII. és XIV. századi nemzeti szállásterületekre jellemző telek-telelős gazdálkodás azonban itt azért nem fejlődhet ki, mert az már szűnőben volt, mikor az egyes nemzetségek telepítőakciója Ugocsában megindult, másrészt pedig, mert addigra a társadalmi vátozás (a kisnemesség kialakulása) is merőben új települési rendet teremtett. A király által az egyes családoknak adományozott földön a telepek a familiák lakóhelyein kezdtek alakulni, ahol később a közös vagyon osztódása folytán „háza“ — és „falva“ — névtípusú faluk keletkeztek. (A kis- és középnemesség által meghonosított faluépítési módon.)²¹

Mindez Ugocsában arra az időre esik, mikor a nemzetségi szállásterületen is új települési rend teremődik meg. Az egyes nagyhatarú, laza-magvú településekről a birtok eredeti határain belül a családtagok szaporodásával több új település alakul, válik le, „mely kicsiny családi szállások csak a középkor szóhasználatával nevezhetők falunak“ — írja Jakó, — „valójában azonban nem voltak egyebek egy-két rokon nemescsalád kúriájából és néhány szolgájuk házából álló tanyaszerű telepeknél. Számptalan tényező kedvező találkozásától függött, hogy ezek a XIV—XV. századra faluvá cseperedtek-e vagy beolvadtak valamelyik szomszédjukba.“²²

E települési rendnek Bihar a tipikus hazája. Szatmárban ekkor még javában él a telek-tanyás rendszer. Biharban e kisebb tanyaszerű települések mellett, melyek maguk is a földre költözködtek ki, nem volt szükség tanyára, Szatmárban ez a folyamat egy évszázaddal később következett be.

Bereg és Ugocsa eltérő települési viszonyait esetleg megmagyarázza, hogy mindkettő később népesedett be. Az utóbbi két megyében a települések valójában csak a XIV. századra értek meg. Mutatja ezt az, hogy a Szatmár és Biharra jellemző telepszéthesadásra itt a XIII. századból nincs példa, Ugocsában pedig a kettős települések más természetűek.²³ (Elfogadható magyarázatnak látszanék az is, hogy Ugocsában már kezdetben a házak töltötték be ugyanazt az

²¹ A közös földön a telepek az egyes családok lakóhelyei szerint kezdtek kialakulni s így valaki „háza“ valóban háza is volt. Ld. pl. (Ila Bálint: Gömör megye. II. k. Bp. 1944. 84., 606. l.)

²² Jakó Zs.: Az elpusztult települések kutatása 11. l.

állattartó rendeltetést, amit másutt a telek-telelők. Az utóbbi megyében ugyanis már a középkorban többször előfordulnak.)

A telek-tanyák keletkezését pusztulásuk oka is megmagyarázza.

A XIII—XIV. században az egy-egy település határában kialakuló telek-telelők egynémelyikének művelésével, — minthogy azok egy évszázad alatt már tökéletesen kimerülhettek — kezdtek felhagyni.²⁴ Hiszen tudatos földjavításról még a XIII. században sem igen beszélhetünk, legfeljebb annyiban, hogy hathatósabb irtás esetén az ekés művelést ezeken a kihasított földdarabokon a kapás-művelés előzhette meg.²⁵ A „terra fimata“-k azonban minden esetben azt a földdarabot jelölhették, melyet a legelőből esetenként kiszakítottak. A XIII. századi „culta terra“ és „terra fimata“ jelentésű telek is olyan állattartó szállásra mutat, melyhez csak csekély szántóföld tartozott, és melyet a legelőből időről-időre mindig más és más helyen állítottak fel és törtek fel. Elég világossá teszi ezt a következő adat: „Item duo jugera in fimatis, vulgariter újtelek nominatis“.²⁶ Hogy az oklevelek igen nagyszámú pusztái és „terra deserta“-i a telektelelők mellett valóban csak elhagyott, műveletlen földekre vonatkoztak, és a telektanyás rendszer teljes pusztulását jelentették, mutatja az is, hogy már a XIII. század végétől találunk közöttük pusztákat, viszont még a XIV. és XV. században is nagy számban fordulnak elő telek-tanyák. Azokon a területeken pedig, ahol ez a pusztasodási folyamat hiányzik, vagyis ahol pusztá telek-telelőkről az oklevelek nem tesznek említést, ki sem alakulhattak, mert ott az egészben más települési viszonyok merőben más gazdasági rendszert teremtettek.

A gazdasági viszonyok változását a települési viszonyok változása idézte elő.

Hogy megértsük a négy megyének a telek-tanyák kialakulása szempontjából eltérő viszonyait, vessünk rövid pillantást a vizsgált korokra jellemző gazdasági és települési rendre.

A XII—XIII. század fordulóján a hatalmas „terrát“-kat az egyes tulajdonosok kezén még csak gyér község-hálózat borította. A faluvá ülepedő téliszállásoknak nem volt annyi népfeltele, hogy

²³ A megkettőzött települések ugyanis itt már rögtön külön határral jelentkeznek.

²⁴ A telek-tanyákat az oklevelek mint pusztákat sorolják fel.

²⁵ Ez az ekésművelést megelőző kapásművelés európaszerte általános lehetett. Finnországban, tudjuk, a XVIII. század végéig uralkodik a kapás-művelés, mert árpát és zabot csak frissen irtott földbe lehet vetni. (Teleki Pál: A gazdasági élet földrajzi alapjai. I. k. 187. l.)

²⁶ Wenzel G. i. m. 174. l.

a csekély népességű gazdasági praediumokon kívül olyan nagyobb településeket hozzanak létre, amelyek mindegyikének jutott volna a mezei munkák elvégzéséhez megkívánt szolgálkból. A kor társadalmi berendezkedése, a leszármazás, a vérségi kötelékeken alapuló rétegződés pedig megkívánta, hogy az uralkodó- és szolgaréteg külön-külön szervezkedjék, illetve az utóbbi az egyes foglalkozási ágak elvégzésére rokonszakmák szerint szerveződjék meg.

Hasonló volt a szervezkedés a királyi várbirtok alkotórészét alkotó területeken is, melyek mindaddig, míg az egyes nemzetségeknek és királyi várjobbágyoknak utólag oda nem adományoztattak, vagy a király magángazdálkodása, vagy korai eladományozás esetén az egyházak gazdasági igazgatása tartoztak. Ha létesültek is rajtuk a központokon kívül állandó telepek, csak egészen kevés lehetett belőlük és a települések szempontjából is csak mint bizonyos mezőgazdasági munkák elvégzésére szolgáló szállások, azaz szolganépséggel ellátott praediumok jöhettek számításba.²⁷

Az említett társadalmi okok következtében kialakuló praediális gazdálkodás teremtette meg tehát az alapot a telek-praediumok kialakulására a négy általunk vizsgált megye területén különbség nélkül, királyi, egyházi, és főúri birtoktesteken egyaránt.

Most már csak települési okoknak kellett közrejátszaniok, hogy a telek-praediumok mintájára megteremtődjék a telek-telelők rendszere is; mindenütt, ahol a földrajzi viszonyok, és a magyarság foglalkozása ezt megszabta, a határ nagysága pedig szükségessé tette.

Kibontakozásuk klasszikus területe a nemzeti szállásbirtok volt, megteremtődésük alapfeltételének pedig az állandósított lakóhelyek zárt községekké való alakulása tekinthető. Közrejátszó oknak tekinthetjük, hogy az előbbi birtoktesteken a tulajdonosok a települések gyér hálózata miatt az egyes községekben a földnek nagy bőségében voltak és azt kényük-kedvük szerint ott és úgy művelhették, illetőleg használhatták szántóföldnek, amint az rájuk nézve a legelőnyösebbnek látszott. Ilyen viszonyok között a szántóföldek akkori rendje csupán egyetlen intézkedést tett szükségessé és pedig azt, hogy a településtől messzebbfekvő szántóföldek művelése lehetőleg megkönnyíttessék. Ez vezetett külső tanyák keletkezéséhez; ha ilyenek nagyobb számmal voltak egy község határában, új helységek, vagyis fiókfalvak kialakulását vonták maguk után.

Más volt ellenben a helyzet azokon a királyi területeken, melyek

²⁷ Gazdasági-telepekkel (praedium) kezdetben csak az egyházak rendelkezhetek, a nagybirtokosoknál azokat a „telkek” pótolták. Ez lehet a magyarázata, miért praediális a neve az egyházi nemeseknek.

idővel várjobbágyok kezébe kerültek és ahol azok későbbi kisnemes-községek alapját vethették meg.²⁸ Itt nagymérvű tanyarendszert a földhasználat már csak azért sem tett szükségessé, mert ezek a faluk már a XIII—XIV. század elején sűrűn egymás mellé települtek és külső forma szerint maguk sem sokban különböztek egy-egy tanyától.²⁹ De meggátolta itt a tanyák kialakulását az is, hogy a szűk határ miatt a földet közösen művelték.³⁰

E gazdasági telepek kialakulásának tisztázása mellett másik fontos feladat a pusztulás okainak és körülményeinek vizsgálata. Olyan probléma ez, melyre részben ismét csak feltevésekkel válaszolhatunk. Legelfogadhatóbbnak látszik mégis, ha a változó gazdasági okokban keressük a magyarázatot. A földműveléssel kapcsolatos ismeretek gazdagabbá válnak és a tudatos talajjavítás következtében a föld megművelése nemcsak egy-egy már előzőleg bőséges állati trágyát felhalmozott karám közelében történhetik meg, hanem másutt is, a határ bármelyik pontján. A határ egyes részeinek csupán „föld”³¹ közszóval történő elnevezése azt mutatja, hogy egy-egy tulajdonosnak művelhetőség szempontjából most már nemcsak „telke”, hanem „földje” is számításba jöhet. Ez a körülmény, mely szükségképpen a telek-telelők bomlásához vezetett, ösztönzést nyert a települések határba való kiköltözése és így a földművelés megkönnyítése s a tanyák szórványteleppé válása által is. A folyamat a XIV. században játszódik le.

A gazdasági rendeltetésű praediumok pusztulásánál az a legfontosabb közrejátszó ok, hogy a gazdasági rendeltetésű telep és a szórványtelepülés (praedium) közt lassan elmosódik a megkülönböztetés, a két kistelepülés alaki hasonlóságának szükségszerű következményeként. E változás megindulása, akárcsak a telek-telelőknél,

²⁸ Ld. Ugoesát.

²⁹ A gömörmegyei Zádórfalváról kiváló Csomós-család nemesi curiáját és gazdasági majorját a falutól délre építette fel. A faluban csak a család lakott s így neve, Csomósháza, szószerint értendő. 1423-ban fordul elő először, de egy század múlva már pusztá. A Csomósok a török elől beköltöztek Zádórfalvára, ahol később mint curialista nemeseket írták össze őket. (Ila Bálint: Gömör megye. 607. l.) Zádórfalva ama kisnemesi falvak közé tartozik, melyek a XIV. században a közös nemesi vagyon osztódása folytán nagy számmal keletkeztek, de rövid fejlődés után még a középkor végén megszűntek. (Ila B. i. m. 607. l.)

³⁰ „omnes habent mixtim agros, foenum et omnia ad humanum usum competentia cum villanis unusuiusque villae”. (Wenzel G. i. m. 154. l.)

³¹ 1498: Benedekfeuldeu (Vaja határában, Maksai F.: Szatmár. 230. l.), 1425: Domonkosfewlde (Kisnamény határában, Maksai F.: Szatmár. 183. l.), 1431: Balasföldre (Kálmánd határában, Maksai F.: Szatmár. 155. l.)

a XIV. század. Legtovább él a gazdasági rendeltetés hagyománya egyes pusztá telek-praediumoknál, annyira, hogy a meginduló földesúri allodiumoknak is keretül szolgálhatnak.

Hogy a „telek“-telepek gazdasági rendeltetése ennyire feledésbe ment, az könnyen megmagyarázható, hiszen ez a funkció már a középkor folyamán elhomályosult s így a fejlődésben sokszor kezdetibb állapotokra visszavetítő törökhódoltság sem tudta feléleszteni.³²

A „telek“ emléke azonban ma is él a nép nyelvében: jelenthet a tanyákon művelés alatt levő földet, melybe a legelőt nem értik bele (Kiskunhalas) és jelenthet a szántóföldön a tanya körül a jóság számára tartott legelőt (Cegléd). Telek néhol annyi, mint trágya, telekös = megrágyázott (pl. telekös föld, Kiskunhalas, Szeged).³³ Sőt némely helyen még ma is él eredeti, már a középkor elején meglévő jelentésében, mely szerint a telek: sövénnyel körülkerített gulyaállás.³⁴ Telek alatt a Kúnságon olyan helyet is értenek, ahol valamely épület vagy község feküdt. (Amit ma általánosságban „telek“ alatt értünk, azt portának, vagy udvarnak hívják.) Végül teleknek nevezik azt a közvetlenül a porta mellett fekvő földdarabot, amelyben kukoricát, vagy burgonyát termesztene (Bereg).³⁵

A fenti jelölések mindegyike szinte változatlanul ráillik, még évszázadok múltával is, nemcsak a szó középkori használatára, hanem a helynevekben felismerni vélt tanyák rendeltetésére is. Ez csak megerősít bennünket abban, hogy fontosnak lássuk a kérdés további, az ország egyéb vidékére is kiterjesztendő vizsgálatát. Reméljük, hogy általa még több olyan adat és eredmény birtokába juthat a tudomány, mely a kutatót a tanyakérdés megoldásához közelebb viszi.

³² Az állattartó telkek helyét a török hódoltság után a szállások veszik át. A név kicserélődése azzal magyarázható, hogy a török pusztítás következtében megnövekedett határú külső pásztorszállásokon megjelennek a balkáni rácok, a megfogyatkozott számú magyar pásztorok helyébe lépnek s bizonyára a pásztorkodásban is új szokásokat hoznak magukkal.

³³ Magyar Tájszótár, II. k. 691. l.

³⁴ Ld. Deme László: Kosztolányi Dezső, az elméleti és gyakorlati nyelvtisztító, M. Ny. 1946, 38. l.

³⁵ Magyar Tájszótár, II. k. 691.

Eredmények.

Az eddigiekben — mint láttuk — olyan helynévtípust vettünk vizsgálat alá, melyben középkori tanyákat véltünk felismerni. Mint-hogy célunk nem egy-egy helynév tipológiai vizsgálata, hanem a középkori tanyakérdés tisztázása, csoportosítsuk tehát az érveket, melyek arra jogosítanak bennünket, hogy a „telek“ helynévkérdését a középkori tanyakomplekszussal hozzuk kapcsolatba. Mindenekelőtt szükséges, hogy megvizsgáljuk azokat az okokat, melyek mai és középkori telektanyáink keletkezésénél közrejátszottak.

Először vegyük szemügyre Szabó István, Papp László és Márkus István tanulmányai alapján újabbkori tanyáink keletkezésének körülményeit. Az említett munkákból az derül ki, hogy a mai tanya cseppet sem új gazdasági képződmény. Nemcsak a tagosítás és a szántóföldnek a lakóteleptől való óriási távolsága következtében alakult ki, nem is csupán a gabonatermelés fokozódásának velejárója, hanem egy sajátos, európai várostól, falutól és szórványtól eltérő települési forma, olyan korábban kialakult rendszer, melyben a szabad gazdasági, társadalmi és jogi fejlődés,¹ illetve ezekkel összefüggésben a közös földhasználat, szabadfoglalás és a későbbi szabad föld-magántulajdon szinte kényszer nélkül engedték lejátszódni azt a fejlődési folyamatot, mely a gazdasági követelmények változásaihoz alkalmazkodva szinte szemünk előtt játszódott le.

Modern tanyakutatóink² a mai tanya kialakulásának korát a XVII—XVIII. századnál is előbbre teszik. Szerintük a tanyának korábbi „mezei kert“ és „szállás“ elnevezése, valamint a későbbi állapotok visszamutató tanulsága azt bizonyítják, hogy a nagyállattartó társadalom családjai eredetileg főként nagyszámú állataik teleltetésére fogtak fel maguknak egy-egy darab alkalmas határbeli földet, ahol kaszáltak és gabonát is termeltek. Az ezen állított építményeket már tanyának tekinthetjük. A tanyának ez a kezdeti formája tehát telelőépítmény volt és nem volt azonos a közlegelőre állított téli pásztorszállással. „Később a mezei kertek gabonatermő szerepének növekedésével a tanya nyári használata mind jelentősebb lesz, de telelő szerepe sem szűnik meg. A nagyobb mezei kerteken a XVIII. század

¹ Ha megvizsgáljuk a szállásokból képződött mezőgazdasági tanyák területi elhelyezkedését, azt látjuk, hogy mindenütt elsősorban a szabad jogállású városi autonómiák és nem a nagyobb függőségben élő kisparasztság hívták életre őket.

² Papp L., Márkus I.

közepe táján a tanya télen-nyáron használatban álló épületesoporttá, majorszerű gazdasági udvarrá válik. Tehát már korán érvényesül a tanya mindkét funkciója. A földön összegyűjtött takarmány az állatok ott-telelését teszi lehetővé, de egyúttal a jószág felgyűlt trágyája is rögtön hasznosul.³

Halason, Kecskeméten és Nagykörösön a tágas határban szerte-széjjel álló gazdasági telepeket a XVII—XVIII. században szállásnak és tanyának is nevezték.⁴ Nem hívtak azonban így minden mezei kertbeli építményt, szállásá és tanyává csak huzamosabb emberi tartózkodás esetén lettek. Ennek megfelelően már nevükben is két különböző gazdasági telepet sejtetnek. Márkus István a két fogalom felcserélésében látja a tanya eredeti rendeltetésének megváltozását. Megegyeznek ugyan mindketten abban, hogy nevük ideiglenes tartózkodást jelez, de „megszállni“ vagy „rászállni“ mégis más, mint „tanyázni“. E szerint tehát azt a határbeli gazdasági telepet, mely inkább arra szolgál, hogy a nyáron legeltetett jószág télen odaszálljon, azonkívül csak arra, hogy a nyáron kint dolgozó ember egyszerű kétszer éjszakára megszálljon benne, szállásnak nevezték a körösiek, viszont mikor földművelési szerepének növekedtével hosszabb ideig tartó emberi kint-tanyázás színhelyévé lett, a tanya elnevezés már jobban illett rá, s apránként az is vált általánossá.⁵

Végigkísérve a telep berendezkedésének alakulását, azt is kimutatja Erdei Ferenc nyomán Márkus István, hogy a házat is magába foglaló tanyai épületesoport nem más, mint gazdasági telep. Állandó lakottság esetén ugyan már településnek tekinthető, de akkor sem önálló település, nem szórvány, hanem „tartozéktelepülés“. E szerint a tanyatelepülés nem más, mint a határban szerteszét elhelyezkedő, változatosan felszerelt gazdasági telepekből összetevődő olyan egység, mely egy állandó mag körül csoportosul és annak szervezetébe tartozik.⁶

A következőkben azokat az okokat vizsgáljuk meg, melyek a középkori telek-telelők és praediumok kialakulásánál közrejátszottak, hogy az esetleges párhuzamokat megvonhassuk. Kutatásunk eredményeként az szűrhető le, hogy mindkettő a nomádok földhasz-

³ Márkus István: Kertek és tanyák Nagykörösön a XVII—XVIII. században, 125—126. l.

⁴ Lásd Papp László és Márkus István id. munkáit.

⁵ Márkus I. i. m. 109. l. A kétféle megkülönböztető elnevezés, mely az első pillanatban látszólag fejlődést sejtet, nem oszlat el minden problémát. Az Alföld és a környező hegység nemzetiségei (bácskai németek, szerbek, békési szlovákok) ma is szállásnak nevezik a tanyát.

⁶ Márkus I. i. m. 126. l.

nalátának köszönheti létét, amennyiben gyökerük a nomádok állattartásáig nyúlik vissza, — bár kibontakozásuk már arra az időre (a XII. század végére) esik, mikor a nemzeti tagok által közösen használt földből egyes darabok magánkezelésbe mennek át. Az állandó megtelepedés, a rögzített helyhez való kötöttséggel járó gazdasági rend megeremti az alapot az egy-egy család magántulajdonán kialakuló félszilaj állattartásra. Mellette a szilaj állattartás a nagycsaládok közös birtoklásának keretén belül továbbra is megmarad. Amint a magántulajdont jelző „telkek“ terjednek és általuk a határ egyes részeit művelés alá fogják, a szilaj jószág egyre szűkebb térségre szorul össze. A „telkek“ mellett az oklevelekben elvételező aklokról nem deríthető ki, hogy rendeltetésük ugyanaz volt-e, vagy bennük a rideg állat ólját, karámját, félszerét kell látnunk. Valószínű, hogy inkább az utóbbit, mert a telek egyik korabeli jelentése éppen megművelt földre vonatkozik, a feltételezett földművelés pedig a rideg pásztorélet szerkezete mellett nem látszik valószínűnek.

Hogy a magántelelőt jelző személyneves telkek valóban egy-egy település külső határában helyezkedtek el, azt megerősítette a középkor folyamán elpusztult régi kún községek feltárása is. Bizonyítékul elég csak Papp Lászlót idéznünk, aki a következőket írja: „a faluvá merevülő régi kun szállások alaki sajátsága nem volt olyan, hogy a feltételezhető nagyobb mérvű állattenyésztés színtere legyen. Az egyes házak között a távolság itt-ott még lehetővé tette volna a jószágoknak belső teletetését“, de akkor is „legfeljebb kisebb számú félszilaj jószág tartására lett volna hely ott“. Ennek azonban semmi tárgyi bizonyítékát nem látja az ásásokban. „Viszonylag kicsiny istállóépületekben pedig még kevésbé lehetett volna a barmok tömegét átteleltetni“. Ellenben sokkal inkább valószínűnek tartja, hogy télen ezek a kun községek is a falu szélein túl tartották félszilaj jószágukat, ott volt ennek téli enyhelye, akla, szárnyékja“. Szerinte „semmi sem mutat arra sem, hogy ezeknek a négyszáz éve elpusztult kun községeknek a későbbi hajduvárosokhoz hasonló olaskerjük lett volna“.⁷

Ez az elmélet tehát négyszáz évvel korábbra teszi a szállásokhoz hasonló magántelelők kialakulásának a korát.

Miután minkét tanya keletkezési körülményeit számbavettük, próbáljuk kimutatni a középkori telektanyákról és XVII—XVIII. századi állattartó szállásokról nyert ismereteink alapján azokat a közös jegyeket, melyek kialakulásuk- és fejlődésüknél közrejátszott-

⁷ Papp László: Szabó Kálmán kecskeméti tanyákról írt tanulmányának bírálata. (Kézirat.)

tak. Fontos ez, mert csak így dönthető el, hogy jogos-e a középkorra is átvinni a „tanya” szó alkalmazását. Azt hisszük, akkor járunk el helyesen, ha visszafelé következtetünk és újabbkori tanyáink ismeretető jegyeit keressük a középkori tanyákban.

Vegyük sorra az egyező vonásokat.

1. Papp László szerint: arról, hogy a régi nomád állattartás, illetve az azzal járó életmód és a mezőgazdasági tanyatelepülés között szerves kapcsolat volna, beszélni is alig lehet. Utóbbi az előbbi ellenlábasa. Térbeli és időbeli kapcsolat köztük csak annyi, hogy ahol valamikor szilaj barom legelt, ott utóbb szántó-vető életmód indult meg. Midőn a mezei gazdálkodás nagyobb lendületet vesz, lealkonyul a szilajpásztorokodás.⁸ Hasonló a helyzet a középkori telektanyáknál is. A részben földműves-rendeltetésű telkek a szilaj állattartás helyét látszanak elfoglalni a középkor elején.

2. Mint ahogy a szilaj pásztorkodás és a helyébe lépő mezőgazdasági tanya látszólagos kapcsolatára mutat a régi pásztor enyhely nevének, atanyának, a szállások kialakuló belsőségére való átszálalása,⁹ ugyanígy az egykori nomád nyári- és téliszállást jelző „telek” elnevezés megy át később minden kisebb településsel egyértelmű „sessio” névére is.

3. A tanyakutatók egyöntetű véleménye szerint a mai tanya két elemből tevődik össze; magánhasználatban álló földből és valami olyan épületből, mely a gazdálkodás céljait szolgálja.¹⁰ A telek XII—XIII—XIV. századi személyneves összetételében (akár mint nagyobb önállósággal rendelkező praedium, akár mint egy nagyobb település határához tartozó telek-tanya) ugyancsak a közösen birtokolt nemzetségi szállásterületen egyes családtagok magántulajdonába átment gazdasági telepet jelenti. Korai „sessio”-jelentése pedig egyenesen emberi településre mutat.

4. A XVII—XVIII. századi állatteleltető szállásainak szerkezetét felépítésére mutató gazdasági függőség XIII—XIV. századi telektanyáknak és valószínűleg még korábban kialakuló telek-praediommoknak is jellemző sajátága. A telek mint csiratelepülés még a XV. században is valamilyen önálló településről leváló kisebb telepet jelentett.

⁸ Papp László: A kiskunhalasi tanyatelepülés kialakulása. Ért. 1940. 307. l.

⁹ U. ott 307. l.

¹⁰ Márkus I. i. m. 20. l.

5. A két különböző korú tanya rendeltetésében is van valami hasonlóság. Ha a „mezei kert“, „füves kert“, „élő föld“, „telelő“¹¹ fogalmakat összevetjük a telek „culta terra“, „terra fimata“, „szénás telek“, „füves telek“ jelentéseivel, kiderül, hogy ezek gazdasági rendeltetése semmiben sem különbözött egyes XVII—XVIII. századi alföldi szállásokétól, vagyis éppúgy szolgáltak állatteltetésre, mint ahogy az így termékennyé vált föld egy része a földművelés számára is hasznosíthatóvá lett.

6. A mezei kertek rendszerének, mint határhasználati és birtoklási rendszernek további alakulása szempontjából az volt a leglényegesebb, hogy egy-egy család elegendő jószágállománnyal rendelkezék a magánteltetésre való berendezkedéshez.¹² A XIII. század végével kialakuló telektelelők gazdasági berendezkedésének alapja ugyancsak a magánteltetés volt. Az egyezés még abban is megvan, hogy mint ahogyan a XVII—XVIII. században is találkozunk közlegelőn és erdőszélen folytatott közös teltetéssel,¹³ úgy a XIII. században is előbukkan a „köztelek“ fogalom. Ez utóbbi a kisebb gazdák jószágállományából összevert gulyát egyesíthette magába. Meg kell elégednünk tehát azzal, hogy a XIII—XIV. századi telektanyában is csupán egy-egy nagyobb birtokos gazdasági telepét fogadjuk el. Újabbkori tanyáink, akár állattartó formájukban, akár földművelési céllal, ugyancsak kivülesnek a jobbágygazdaságok rendszerén.

7. Különbség köztük még abban sincs, hogy mint ahogyan a határban kint alakuló szállások első lakói a gazda majorosa, kocsisa, kertésze, bérese voltak,¹⁴ úgy az első középkori adatok tanúsága szerint a telkek első lakói között is csupán szolganépséget találunk. Csak később, valószínűleg a XIII. század legvégén szállnak ki a telkek egy részére a birtokos család egyes tagjai, amint napjainkban is mindennapos a gazda állandó kiköltözése a tanyájára.

8. A tanyák további alakulása szempontjából egyik korban sem volt közömbös a településekhez tartozó határok nagysága. „A nagy határ kialakulása nem is annyira oka, mint előzménye, feltétele, lehetővé tevője volt a tanyatelepülésnek.“¹⁵ A középkori telkek vizs-

¹¹ Így nevezik Kecskeméten, Halason, Nagykőrösön a szállásokat.

¹² Márkus I. i. m. 85. l.

¹³ Szabó L.: A debreceni tanyarendszer kialakulása, Föld és ember 1929. 218. l.

¹⁴ Papp L.: A kiskunhalasi tanyatelepülés kialakulása. Ért. 1940. 298. l.

¹⁵ Papp L.: Szabó Kálmán kecskeméti tanyákról írt tanulmányának bírálata. (Kézirat.)

gálatánál az derült ki, hogy a települések alaki sajáttsága nem közömbös a telkek kialakulásának szempontjából.

9. Midőn a XVIII—XIX. században az állandó lakóhely kikerül a tanyára és az első tanyai iskolát felállítják, az addig tiltott tanyai életet is elismerik. Ha a XIII. században az egyes községekhez tartozó akár állattenyésztő, akár földműves telkekkel kapcsolatban nem is beszélhetünk településről, egy évszázaddal később már teljesen jogos ez az elnevezés. Gazdasági okoknak, de meg a lakosság nagymérvű szaporodásának tudható be, hogy ekkor már állandóan lakott tanyákról lehet beszélni. A gazdasági telep fejlődése az önálló településig tehát minden korban teljesen azonos keretek között következett be.

Az elmondottakból két fontos eredményt szűrhetünk le. Az egyik, hogy a XIII—XIV. századi telektanyák gazdasági hasznosítása nem sokban különbözik a XVII—XVIII. századi szállásokétól. A másik, hogy a fejlődés menete mindkét esetben azonos: a gazdasági rendeltetésű teleptől az önállósuló szórványtelepig vezet.

A hasonló vonások mellett (előidéző ok, gazdasági hasznosítás, a fejlődés menete) sok különböző vonást is találnak. Leglényegesebb különbség a XVII—XVIII. századi szállások és a középkori telektelelők, valamint telek-praediumok és a termelés organizációját illetően hozzájuk sokban hasonló újabbkori majorok között talán éppen szerkezetbeli differenciájuk lehetett. A telek-telelők egy nagybirtokos gazdasági (állattartás) telepei, a telek-praediumok egyes összefüggő birtoktestek majorszerű gazdálkodásának szinterei voltak, az újkori szállások viszont kisbirtokos-termelőmunka üzemhelyei. A különbség a két sor eltérő települési, gazdasági és társadalmi adottságainak is szükségképeni következménye volt.

A kutatás további során bizonyára akadnának még más közös vagy eltérő vonások is. Ám vizsgálatunknak nem az volt a célja, hogy a középkor és újkor eltérő gazdasági viszonyait hozzuk közös nevezőre, hanem hogy kimutassuk a régi magyarság lelkében még évszázadok múlva is mélyen bentgyökerező belső indítékot, mely később a változó viszonyok alatt is rányomta bélyegét a gazdálkodásra. De igen tanulságos volt a középkori tanyák vizsgálata abból a szempontból is, hogy hogyan száll le évszázados késéssel egy a nemzet felső társadalmi osztályai által kialakított kulturális, gazdaságtörténeti képződmény a nép szélesebb rétegeihez. Ezért jár a néprajz helyes úton akkor, mikor egy problémát az egész nemzet egyetemére vonatkozó kultúrszintézisbe állítva vizsgál.

The Mediaeval Origins of the Word „telek“ (as place name) and the Hungarian Homestead.

Historians, geographers and ethnographers made a thorough study of the problems of the Hungarian „tanya“ (Lat. villa) which has been a very popular form of settlement; It however has not been regarded as of a permanent character but one which was called into being to ease the burden of agricultural labor and which could, by the passing of time, become a permanent settlement in certain cases.

In the 17th and 18th centuries, the „tanya“ denoted an agricultural or cattle breeding station (Hung. „szállás“), whereas in our days it means a widely scattered settlement (Hung. „szórványtelep“).

By co-ordinating the results of the historical, geographical and ethnographical studies, the present thesis is an attempt to discover the mediaeval origins of the „tanya“. This attempt is based on the study of such sections of the country which differed from one another in respects of geography, economics and settlement already at the time of the conquest of the country by the Hungarians. This territory includes the counties of Szatmár, Bereg and Ugocsa, all on the North-East edge of the Great Hungarian Plain.

The thesis takes the word „telek“ (Lat. sessio) and other place-names, called „praedium“, as the starting point of its research. The word „telek“ occurs very often in mediaeval Hungarian documents as part of place-names. Examining the reasons which led to the formation, development and disappearance of these place-names, it arrives at the conclusion that such places served originally as winter shelter for cattle. The same conclusion is arrived at in respect to the 17th and 18th century antecedents of the more recent „tanya“ settlements (szállás). On the basis of this fact the thesis concludes that the „tanya“ also go back to 12th century origins.

This conclusion is supported by documentary evidence and linguistic material still in existence in spoken Hungarian.

The mediaeval and later settlements („tanya“) have a number of characteristics in common, as far as their origin and development is concerned. Both owe their origin to extensive cattle breeding and the taking of the land into private ownership. The development in both cases led from agricultural settlement toward independent „szórványtelep“. The common characteristics can be summed up as follows:

1. dependence on some other form of settlement,
2. agriculture and cattle breeding is the object of bouth,
3. both were inhabited by serfs,
4. in both cases the area of land attached to the individual settlements is not immaterial from the point of view of their development and origin.

There are, however, differences which distinguish the two forms of settlement from one another, which the thesis attributes to differences in settlement, economy and social conditions prevailing in the different ages. In mediaeval times the „tanya“ was the producing plant of the large estate, while in later times they were dependencies of the small holdings, productive units of the free peasantry.

The final methodological conclusion is that ethnographical problems can never be examined in relation to only one class of the society but alway in the context of the entire nation.

TARTALOMMUTATÓ.

Előszó	3
I. Az eddigi eredmények	6
II. A XI—XII. századi „telkek“ alaktani vizsgálata a kor gazdasági rendszerének tükrében	16
III. A XIII—XIV. századi telek-tanyák alaki sajáttsága és szerkezete a „telek“-adatok jelentésváltozatai alapján	28
IV. A praediumok alakulása (a gazdasági teleptől a szórványtelepülésig)	39
V. A telek-telelők és praediumok gazdasági szerepe	49
VI. Territoriális különbségek	62
VII. Eredmények	71
Idegennyelvi kivonat	77

